

king. I would only add that the views of Bittel ⁷⁸ who gathered together the work and discoveries made up to the Second World War and put forward southern Ionia as Ahhijava have gained support as the result of new finds. In the Hittite texts, the city referred to as "Milawanda" or 'Milawata' is understood to have lain within Ahhijava's sphere of influence. According to one tablet, a prince, a member of the royal family, lived in this city ⁷⁹. As is known, some scholars accept that Milawanda was located at Miletus.

I offer here an interpretation of one of the Hittite texts which I thought would be a help in determining the connections between Arzawa and Ahhijava and the location of Ahhijava. Thanks to the help of the Hittitologist, Hayri Ertem, a summary of this text, when the original is compared with the translation, may be given as follows : Mursili, on his way to Arzawa in company with the sons of the King of Arzawa escapes to a place which is on the sea. One of the sons returns to Arzawa, fights against the King of the Hittites and on losing takes refuge with the King of Ahhijava. At the request of Mursili II the king of Ahhijava surrenders to him the refuge ⁸⁰.

Since it is interpreted as approachable by boat, Ahhijava could be reached by sea from Arzawa but at the same time it was not a distant place. On the other hand if a prince who seeks refuge with the King of Ahhijava himself can be surrendered, it must signify that the King of Ahhijava did not wish to spoil his relations with the Hittites. It can be assumed that the Hittite forces which were withdrawn by the Hittites were at no great distance from the borders of Ahhijava.

If all these possibilities and the documents of material culture which we have discussed above are brought together, it is seen that with Rhodes as the centre, Ahhijava is located within the area of the other islands and the coasts of Caria and forms a single zone which takes in Southern Ionia.

⁷⁸ K. Bittel, Grundzüge, p. 70.

⁷⁹ Tavagalava letter. See Sommer, op. cit. pp. 2 ff.

⁸⁰ MVAG 38 (1933), pp. 66 ff.

ERKEN DEVİR ANADOLU - TÜRK MİMARİSİNDE TÜRBE BİÇİMLERİ

M. OLUŞ ARIK

İslâm âleminde anıt kavramının en etkili şekilde gerçekleştiği yapılar türbelerdir diyebiliriz. Bununla beraber türbeler başlı başına bir konu olarak ele alınıp, doğru ve tam bir şekilde tahlil ve tasnif edilmemişlerdir ¹. Bu, muhakkak ki, uzun ve zahmetli bir iştir. Türbeler başka yapı türlerinden hem sayıca daha çok, hem de (şehir mezarlık, yol, köy, tepe.. gibi) daha dağınık yerlerde yapılmışlardır. Ayrıca türbeler, lokal gelenek, istek ve zevkin âmil olduğu özel seçim ve eğilimlere daha çok açık kapı bırakan bir yapı türü sayılabilir. Belki de bu yüzden öbür yapılardan daha çok çeşitlilik gösteriyorlar.

Biz burada Anadolu'daki "erken devir" türbelerini, sadece form yönünden ve genel olarak gözden geçireceğiz. "Erken devir" deyiimi, kestirme bir ifadeyle, Anadolu - Türk mimarî tarihinde, XVI. yüzyıl ikinci yarısından itibaren billûrlaşan klâsik Osmanlı mimarisine varana kadarki süre anlamında kullanılmıştır.

TÜRBELERİN MENŞEİ HAKKINDA :

Anıtsal mezar fikri aslında İslâm doktrini ile bağdaşmasa gerektir. Muhtemelen bu yüzden, İslâm kültürünün temelini aldığı bölgelerde X. yüzyıla kadar pek ender türbeye rastlanıyor. X. yüzyıldan itibaren anıt-mezar yapısının "moda" haline gelmesi olayı ise, Horasan ve Türkistan taraflarında ortaya çıkıyor. Bununla beraber, günümüze kalan en eski türbe Abbasîlerin merkezinde yapılmıştır : IX. yüzyıl ikinci yarısından, Samarrâ'da Kubbet-üs-Süleybiye. Halife el-Muntasır için böyle bir anıt-kabir yapılması annesinin hıristiyan asıllı olmasıyla bağlı görülür ². Eser form bakımından da, yakın doğu hıris-

¹ 1962 Martında tamamladığımız Anadolu türbeleriyle ilgili doktora çalışması böylece hâlâ önemini muhafaza etmektedir. Burada bir bölümünü sunduğumuz bu çalışmayı, biraz genişleterek Anadolu türbelerinin tam kataloğu ile birlikte yayınlıyacağız.

² K. Otto-Dorn, Kunst des Islam, Baden Baden 1964, s. 71 - 72 ve Anm. 43.

tiyan geleneklerini yansıtmaktadır : İç içe iki sekizgenin teşkil ettiği koridor ve merkezde kare plâna tomplarla oturan kubbe. Böyle tavaf koridoru olan bir kubbeli yapı plânı İslâm âleminde ilk defa Kubbet-üs-Sakhrâ'da görülüyor. İki eserde de Suriye - Filistin bölgesindeki ambulatoryumlu erken-hıristiyan merkezî yapılarının etkisi açıktır. Bundan hemen sonra X. yüzyıl başından itibaren, Türkistan ve doğu İran'da türbe yapıları yayılmaya başlar. Tarihi bilinenlerin en eskisi Buhara'da 907 de yapılan İsmâil Sâ mânî türbesi olan bu erken mezar anıtları, kübik bir alt yapının kubbe ile örtülmesi gibi Mezopotamya'dan Ortaasya'ya kadar, İslâm-öncesinden beri bilinen bir kuruluş esasına dayanıyor. Bu tipe, çeşitli ölçü ve detay farklarıyla günümüze kadar her bölgede rastlamak mümkündür.

XI. Yüzyıldan itibaren Horasan'ın kuzey yörelerinde, ilk bilinen örneği, Gaznelilerin hükmü altında bulunan Gurgan'da 1006 da yapılan Günbed-i Kâbûs olan MEZAR KULELERİ ortaya çıkıyor. Bu tür, hem toptan birkaç bini bulan İslâmî mezar yapıları arasında çok az sayıda eserle temsil edilmekte, hem de sınırları Azerbaycan'dan batıya ve İran'dan doğuya, yani Türkistan'a geçmemektedir.

İşte XI. yüzyıldan itibaren İran ve sonra Anadolu'da görülen mezar yapılarının form yönünden en etkili tipleri olan sivri külâhlı, vertikal karakterli türbelerin, bu kule-kabirlerden geliştikleri; bunların da, göçebe çadırlarının monümental yapıya yükselişi olarak değerlendirilebileceği genel olarak kabul edilmiş gibi görünüyor. Bu yolda söylenenleri şöyle özetleyebiliriz : Ortaasya göçebelerinde iki safhalı ölü gömme usulü vardır : Ölüyü önce bir cenaze çadırına koyup tören yaparlar; sonra bilinmeyen bir yere gömerler³. Ayrıca bu göçebelerden bir kısmının, mezar üstüne çadır kurma; kerpiç veya kamış ve ağaçtan bir kulübe, hattâ taş ev yapma gibi âdetleri olduğu ileri sürülür⁴. Bu görüşler, aşağı yukarı şöyle sonuca bağlanmaktadır: Göçebe kavimler merhale merhale yerleşip İslâm mede-

³ K. Otto-Dorn, ay. es. s. 128-130, 155-156.

K. Otto-Dorn, Seldschukische Holzsaulenmoscheen in Kleinasien, Aus der Welt der Islamischen Kunst (Festschrift E. Kühnel), Berlin 1959, s. 88, not 42.

⁴ W. Barthold, Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair, Belleten XI/43, Ankara 1947, s. 517.

T. T. Rice, The Seljuks, London 1961, s. 142.

Strelkoff, Iran and the Art of Preislamic Turkestan, "A Survey of Persian Art" I, s. 452.

niyetinde yer aldıkça bir çok alanlarda olduğu gibi cenaze ve ölü gömme alanında da âdetlerini bu medeniyete ithal ve adapte etmişlerdir⁵.

Strzygowski'yi tâkiben klâsikleştiğini söyleyebileceğimiz bu gö-rüşe karşı en taze kritikleri şöyle toparlıyabiliriz :

Türbelerle kıyaslanabilecek bir çadır tipini şimdiye kadar Ortaasya'da gösteren olmamıştır Göçebe çadırından kerpiç veya tuğla mimariye geçişi gösterecek hiçbir arkeolojik bilgi elde edilmemiştir. Yuvarlak formu çadırlardan mimariye geçildiği zaman hiç olmazsa dairesel plânlı yapılara âit geçit devresi bulmak gerekirdi. Ortaasya'da İslâm-öncesine âit, yakın doğu etkilerini açık olarak gösteren bir iki yapı dışında, daire plânlı yapı bulunmamıştır. Ortaasya göçebelerinin yayıldığı alanlarda bilinen mezar tipi Kurgan'dır. Bir tümülüsten kubbeli ve piramidal örtülü veya kule-mezar tipine geçmenin örneklerini, tarihi delillerle tesbitten henüz uzağız. Çöçebe Türk çadırıyla türbe bağıntısının en çok aranabileceği yer, Türklerin büyük ölçüde yerleşip İslâm medeniyetinde ilk yer aldıkları Türkistan olmalıdır. Halbuki bu bölgede masif, kübik bir alt yapı üzerine tromplarla oturtulmuş sağır kubbeli türbelerin ilk örnekleri teşkil ettiğini ve tipik olduğunu görüyoruz. Şu halde kule-mezarların menşeleri hakkında maddî verilere dayanan bir bilgiye sahip değiliz. Gerek biçim, gerek bu biçimin mezar olarak seçilmesindeki sebepler bilinmediğinden, göçebe çadırının monümental yapıya yükselişi fikrini kesin olarak kabul etmek bugün için kabil değildir. Ancak yerine başkası konmamış bir hipotez olarak ele alınabilir. Türbe yapısının çok eski bir sembolizmi beraberinde getirdiği ve bu sembolizmin formel hatıralara sahip olacağı kabul edilebilir. Fakat yüzyıllar boyunca gelişmiş bir mimari tasavvuru bu hatıralara bağlamakla onu açıklamak arasında çok mesafe vardır. Kule mezarların eski bir ahşap modelden geliştikleri kabul edilebilir⁶.

⁵ J. Strzygowski, Altai-Iran und Völkerwanderung, Leipzig 1917, s. 115, 116.

J. Strzygowski, Asiens Bildende Kunst, Augsburg 1930, s. 134, 169, 269.

E. Diez, "A Survey of Persian Art" II da s. 926, 927.

E. Schroeder, "A survey of persian Art" II da s. 1020.

E. Kühnel, Türkische und Islamische Kunst, "Halil Edhem Hatıra Kitabı," Ankara 1947 Cilt I, s. 203, 204 - 205.

K. Otto-Dorn, aynı yerlerde.

⁶ D. Kuban, "Anadolu - Türk Mimarîsinin Kaynak ve Sorunları, İstanbul

Burada şu hususların üzerinde durmak gerekiyor : Türbelerle bir dereceye kadar karşılaştırılabilecek; yuvarlak plânlı, konik örtülü göçebe çadırları az da olsa zikrediliyor⁷. Göçebe Türk toplumlarının mezarlarının üstünde çadır kurmaları, bir kulübe veya ev yapmaları âdetinin nadir de olsa bazı yerlerde var olduğunu gösterebilecek kalıntı ve kaynaklar bulunmaktadır⁸. Orta Asya'da seyrek de olsa dairevi plânlı yapılar bulunmuştur⁹. Arkeolojik verilere dayanarak göçebe kültür alanlarında, kuleli mezarlar bulunduğu söylenmektedir¹⁰.

Öte taraftan, Orta Asya'da göçebe ve yerleşik kavimlerin, birbirleriyle içiçe denecek kadar yakın bir yaşayış düzeni olduğu gibi, aynı topluluğa mensup bazı gruplar göçebe düzende yaşarken, bazı grupların da onlara üs teşkil eden bir yerleşik hayat tarzını sürdürdükleri biliniyor¹¹. Bu Orta Asya yerleşmelerinde eskiden beri şehir surları ve saraylarla birlikte silindirik veya dört köşe kuleler yapılmakta idi¹². Böyle kulelerin Gazneli saray yapılarında da bulunduğu anlaşılıyor¹³. Ayrıca yine Gaznelilerin muhteşem zafer(?) kuleleri meşhurdur. Bu kulelerle, bunların form bakımından akrabası olan ilk mezar kulesi Günbed-i Kabûs'un birbiri ardından Gazneli ülkesinde ve devrinde ortaya çıkışı dikkat çekicidir. Şu halde mezar kulelerinin menşeleri hakkında ikinci bir hipotez olarak; (Arap ülkelerindeki erken örneklerle biçimce hiçbir ilgisi olmayan Orta Asya ve İran minareleriyle) mezar kulelerinin, şekil bakımından Gazneli kule-minarelerine dayandığı; bunların da eski Türkistan şehir ve saraylarındaki kulelerle akrabahğı akla gelebilir¹⁴.

Mezar kulelerinin menşeleri hakkındaki bu iki hipotezi de (1- çadır; 2- sur ve şato kulesi), tarihi ve maddi delilleri adım adım takip

1965" de, türbeler hakkında özetlediğimiz görüşler için bk. s. 29, 39, 48, 55 - 56 - 145, 154.

⁷ B. Ögel, İslâmiyetten önce Türk Kültür Tarihi, Ankara 1962, s. 204. Strzygowski, Asiens Bildende Kunst, s. 167.

⁸ B. Ögel, ay. es. s. 131; 165 de not 234; 195 - 196. Barthold, ay. yer., T.T Rice, ay. yer., Strelkoff, ay. yer.

⁹ B. Ögel, ay. es. s. 92.

¹⁰ B. Ögel, ay. es. s. 296.

¹¹ T. T. Rice, The Scythians, New York 1957, s. 79; B. Ögel, ay. es. bilhassa s. 333 - 341; D. Kuban, ay. es. 23, 28, 36, 42, 44.

¹² B. Ögel, a. es. s. 183, 225, 227, 245, 268.

¹³ D. Kuban, a. es. s. 57.

¹⁴ D. Kuban, a. es. s. 56.

ederek ispatlama imkânına bugün malik değiliz. Ancak Strzygowski'nin; yalnız günümüze kalmış olan anıtlar değil, yok olmuş yapılar da, genel sanat gelişmelerine tesir etmiş olabilir, mealindeki muhakeme tarzını benimseyerek, şimdilik her iki yolu da muhtemel kabul etmekle yetinmek zorundayız¹⁵.

İRAN'DA TÜRBE BİÇİMLERİ :

Anadolu'nun Türk ülkesi olması kesinleşene (yani aşağı yukarı XII. Yüzyılın son çeyreğine) kadar, İran'da belirip biçimlenmiş olan türbe tiplerini kısaca bir gözden geçirmek isteriz. Zira İran'da bu sıralara kadar teşekkül etmiş türbe formları repertuarının, Anadolu'daki gelişmenin, en azından fikir olarak hareket noktası, temeli sayılacağı açıktır.

Söz konusu süre içinde, *Kübik bir alt yapının kubbe ile örtülmesi esasına* dayanan türbeler İran'da yaygındır. Türkistan'da ise bunlar, günümüze kadar başlıca tipi teşkil etmektedir. Bu ana şemanın uygulanışında, her iki bölgede de birçok ilgi çekici değişik tertipler vardır. Meselâ IX. - X. yüzyıllardan kalan Türkistan'daki Mezar-ı Şîr Kabir¹⁶ gibi, *kübik yapı üzerinde kat kat yükselen geçiş kısımları ile varılan kubbe* tertibinde binalar, stupaları da hatırlatan bir intiba bırakıyorlar. Buna mukabil yine Türkistan'da Karahanlı merkezlerinden Talas (veya Taraz) da, XI. yüzyıldan Ayşe Bibi ve Balacı Hatun türbelerinde şunlarla karşılaşırız: ¹⁷ Ayşe Bibi'de kübik gövdenin köşelerinde ortası kum saati gibi daralan, minarevâri kalın sütun veya pâyeler; ¹⁸ Balacı Hatun'da kübik gövde üzerinde yıldızvarî dilimli

¹⁵ J. Strzygowski, Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi, Türkiyat Mecmuası, III, İstanbul 1935, s. 1 - 80. D. Kuban, a. es. s. 35 de, "Muhtemelen göçebe kültürü, kendini taşıyan kavim yerleştiği zaman, bu yerleşmenin olduğu bölgedeki eski geleneklerin etkisiyle normal bir evrim yapamamakta, fakat transforme olmaktadır." diye formüle ettiği düşüncüyü de göz önünde bulundurmak gerek.

¹⁶ G. Pugaçenkowa, Puti razvitiya arkhitekturi yuznogo Turkménistana..., Moskova 1958; nakleden D. Kuban, a. es. s. 48 - 49.

¹⁷ Youri Yaralov, VII. - XII. Yüzyıllar Orta - Asyasında Mimarî Abideler, Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi Ankara, 19 - 24 Ekim 1959, Kongreye Sunulan Tebliğler, Ankara 1962, s. 405 - 406 da yer adı zikretmiyor ve ilk türbe için "İsha Bibi" ve İsa Bibi diyor (Çeviren, H. Yurdaydın). B. Ögel, a. es. s. 304 de Ayşe Bibi diyor.

¹⁸ Y. Yaralov, ay. yerde bunlara minare diyor (?)

olduğu anlaşılan külâh, ki bunun iç cidarı dilimli ve nervürlü bir kubbe mahiyetindedir. Ayşe Bibi'nin nasıl bir örtü sistemi olduğu bilinmiyor. Ancak, cephe düzeni ve kaplamasının, silindirik köşe sütunlarının da pekiştirdiği bir benzerlikle İsmail Sâmânî türbesine yaklaşması¹⁹, bunun da, dahildeki kareden kubbeye geçişte tromplu bir kısmı ve dıştan bunu gizleyen bir taç frizi (belki de aynı şekilde galerili?) olabileceğini akla getiriyor. İran'da cepheleri sağır nişlerle düzenlenmiş, kubbeye geçişteki tromplar kısmı dıştan sekizgen tamburla saklanan Tûs'daki 1111 tarihli Gazali türbesi, 1147 tarihli Merâğa'daki Günbed-i Surkh gibi yapılar da bu meyanda zikredilebilir. Gazali'nin türbesi ayrıca eyvanı andıran girişi ile de dikkati çekiyor.

Horasan ile Azerbaycan arasındaki bölgeye münhasır kaldığına işaret ettiğimiz KULE MEZARLARLA, kule denecek ölçüde olmasa bile İNCE - UZUN GÖVDEYE sahip İran türbeleri şu biçimlerle karşımıza çıkıyor :

Üçgen plânlı payeleri olan silindirik gövdeli yapılar : Gurgan'da 1006 tarihli Günbed-i Kâbûs'un on; Rey'de büyük Selçuklu sultanı Tuğrul'a ait olduğu söylenen²⁰ 1139 - 40 tarihli türbenin 21 payesi vardır.

Payesiz silindirik gövdeli yapılar : Rezget'te Anonim türbe (1009/10), Râdgân'da Râdgân Nikâ (1016-21), Lâcim'de İmamzâde Abdullah (1002), Dâmgân'da Pîr-i Alemdâr (1027) ve Çihil Duhterân (1056), Merâğa'da anonim türbe (1167/8), ki bunun iç yapısı ongendir; Urmiye'de Se Günbed (1184/5)²¹.

Sekizgen prizma gövdeli yapılar : Abarkûh'ta 1056 tarihli Günbed-i Ali, Turan Peşt'te 1149 tarihli Günbed-i Şeyh Cüneyd, Kirman'da XII. yüzyılın ortalarında Hoca Atabek türbesi (bunun içi kare plânlıdır)²² ve Cebel-i Seng (XII. yüzyıl).

Ongen prizmal gövdeli yapılar : Nahçıvan'da 1186 tarihli Mü'mine Hatun türbesi, Merâğa'da 1197 tarihli Günbet-i Kebut²³.

¹⁹ Y. Yaralow, a. es. resim: CCLV/8, CCLXXI/17, CCLXXV/25.

²⁰ A. Godard, Voûtes Iranianhes, "les Coupoles", Athar-é-Iran, Tome IV, Fasc. II, s. 259 da 1 no'lu not.

²¹ Zikredilen yapılar için bakınız: İdem; Pope, Survey... II, s. 1022, fig. 357; André Godard, Athar-é-Iran, Tome I, Fasc. I, s. 156.

²² Bu örnekler için bk. Athar-é-Iran, IV/II. s. 260; Diez, ay, yer ve Schroeder ay. es. s. 1016, 1018, Fig. 353.

²³ A. U. Pope, A Survey... II, s. 1323/4, Pl. 342 B, 345.

Sarre, Denkmäler persischer Baukunst, Berlin 1901 - 10, 11, Taf. 4 - 11.

Onikigen prizmal gövdeli yapılar : Damgan'da 1097 tarihli anonim künbet²⁴.

Asıl mezar için ayrı bir mahzen katı yapma usulünün bu türbelerin hepsinde uygulanıp uygulanmadığını bilemiyoruz. Yayına intikal ettiği kadarı ile Azerbaycan bölgesindekilerin çoğunlukla (Günbet-i Surkh gibi) bir kripta ihtiva ettikleri anlaşılıyor. Bu, asıl mezarın ziyarete açık mekândan ayrı bir kısımda yer alması âdetinin, Günbed-i Kâbûs'ta başka türlü uygulandığı rivayeti vardır: Tabut, üst örtü sisteminde saklı imiş²⁵. Hattâ bu tarzın, Ortaasya ölü gömme âdetleriyle ilgili olduğu ve Râdgân kulesinde aynı şeyin vârid olduğu ileri sürülür²⁶. Ama Günbed-i Kâbûs'ta ne içerde, ne de dışarda bir merdiven'in bulunmaması, bu hususa şüphe ile bakmayı gerektiriyor²⁷. Bununla beraber, Rey'de Burc-i Tuğrul denen 1139 tarihli mezar kulesinde, kapının yanındaki üçgen plânlı pâyede, gövde yüksekliğinin ortasına yakın seviyede, basit yuvarlak kemerli bir kapı vardır. Burdan başlayan bir merdiven, minarelerdeki gibi helezonî bir kıvrımla bu pâyenin içinde yükseliyor. Daha yukarı doğru uzun aralıklarla bu pâyeye iki tane okulus açılmış. Bu kuruluş ne işe yarıyordu, kesin olarak bilmiyoruz. Kulenin örtü sisteminden bugün hiçbir iz yoktur. Türbenin bekçisi, kapıya portatif merdivenle çıktığını ve çatıda ezan okunduğunu söylüyor. İlk yapılış gayesi de bu idiye, niçin böyle zor ulaşılır bir kapı gerekli görülmüş; acaba yukarda sözü edilen, ölüyü çatıda gizleme rivayeti ile bir ilgi düşünülebilir mi, kestirmek güç. Bu arada, Kazvin-Hemedan yolundaki "Kharrağan" mevkiinde bulunan Selçuklu şâheseri iki türbeyi hatırlıyabiliriz :²⁸ İkisi de sekizgen prizmal ve köşelerinde kule gibi pâyeleri olan bu yapılardan, 1067/8 tarihli doğudakinde, cephelerden birinin iki kenarındaki pâyeler, minare gibi helezonî birer merdiveni ihtiva etmekte; 1093 tarihli batıdakinde ise aynı durum, yalnız bir köşe pâyesinde görülmektedir. Her iki yapıda da bu merdivenler, çift

²⁴ E. Schroeder, ay. yer, ayrıca, s. 1020, Formlar belki de mezheplerle ilgili diyor ve not 1 de 12 nin imamilerin kutsal rakkamı olduğunu söylüyor.

²⁵ E. Diez, ay. yer.

²⁶ E. Diez, ay. yer.

²⁷ A. Godard, Die Kunst des Iran, Berlin, 1964, s. 311 (Taf. 123 hakkında)

²⁸ D. Stronach, Three Seljuq Tomb Towers; Iran, Journal of the British Institute of Persian Studies, Vol. IV, London 1966, s. 1 - 20 (ve kitabeler hakkında S. M. Stern, ay. dergi s. 21 - 27).

kabuklu örtü sistemi arasındaki daracık koridorlara ulaşıyor. Burda da, tamir, güvercin gübresi toplamak. . gibi pratik gayeler mi, yoksa ezan okumak veya inanışlarla ilgili başka fonksiyonlar mı söz konusudur, bilinmiyor²⁹.

Bütün bu eserlerin örtü sistemleri genel olarak çift katlı veya çift kabukludur. İçteki çoğunda kubbe; dıştaki kimisinde yine daha yüksek ve bazan sivri kubbe, kimisinde konik veya piramidal külâhtır. Meselâ, Lâcim'de İmamzâde Abdullah, Rezget'de anonim, Dâmgân'da Âlemdâr ve Çihil Duhterân türbeleri, aşağı yukarı soğanvâri koni şeklinde çatıya sahiptir. Günbed-i Kâbûs, Râdkân Nikâ gibi bazılarında ise çatı tam koni şeklindedir³⁰. Bu usûlün budist kültür alanlarından uzanan bir tarz olduğu, oradaki çift kat kubbelerin Türkistan'ı etkilediği ve burada geliştirilip dıştağının soğan kubbe veya konik veyahut piramidal külâh şeklinde tatbik edildiği görüşü ileri sürülür³¹. Öte yandan, kubbenin dıştan piramidal veya konik külâhla örtülmesi usulünün Ermenistan menşeli olabileceği;³² hattâ konik veya piramidal örtünün Suriye gibi yakın doğu ülkelerinde çok eskilere giden bir geçmişi olduğu, bu itibarla Suriye - Ermenistan - Azerbaycan... yönünde yayılan bir yakın doğu mimarî motifi kabul edilebileceği yolunda görüşler de vardır³³. Burada da ne cerh, ne de ispat edemediğimiz iki hipotez ile karşılaşılıyor: Çift kabuklu örtü sistemi, bir mimarî metod olarak gerçekten de budist çevrelerin kültürleriyle ilgili olabilir. Fakat metod değil de form düşünülünce, sivri külâh-örtüler için, bölgesel mimarî gelenekler, ikinci görüşü destekler mâhiyettedir.

İşte XIII. yüzyıldan önceki İran türbelerinin genel form çeşitleri özet olarak bunlardan ibarettir. Yapı malzemesi esas itibariyle tuğladır. Yalnız Abarkûh'taki Günbed-i Ali ve Kirman'daki Cebel-i Seng gibi moloz taş kullanılan örneklerle de bazan rastlanır. Ayrıca, çoğu türbelerin kaideleri kesme yahut moloz taştan yapılmıştır.

²⁹ D. Stronach, ay. es. s. 18.

³⁰ E. Schroeder, ay. es. s. 1022.

³¹ G. Gück-E. Diez, Die Kunst des Islam, Berlin 1925, s. 56 - 58.

³² K. Otto-Dorn, Türkisch - Islamischen Bildgut in den Figurenreliefs von Achtamar, Anatolia VI, Ankara 1961, s. 69 da 136 no.lu not da bu tahmini yürütüyor ve aydınlatılmamış bir problem olduğunu ilâve ediyor.

³³ D. Kuban, ay. es. s. 52, 74, 146, 154.

XI. Yüzyılda, "Kharrağan"daki, Demâvend'deki gibi muhteşem örnekler bulunmakla beraber;³⁴ süsleme bakımından genel olarak sadelik hâkimdir. denebilir. Kûfî yazı bordürleri, geometrik kompozisyonlara yer veren tuğla kaplamalar, az ölçüde mukarnaslar, sağır nişler gibi unsurlar tezyinatın esasını teşkil eder. Polikromiye rağbet olmadığını söyleyebiliriz. Pâyeli mezar kulelerinde, bu destekler de kuvvetli bir dekoratif etki yaratmaktadır. XII. Yüzyıldan sonra çini mozayik usulünün gelişmesi ve kompozisyonların giriftleşmeye başlaması ile zenginlik artar. Ayrıca cephelelerde kabarık tuğla sıraları ile yapılan profilli çevçeveller, köşe sütunceleri, yalancı kemerler, mukarnaslı niş kavsaraları, mukarnaslı veya (Çihil Duhterân'daki) kirpili saçak kornişleri gibi unsurlar da dekoratif etkiyi kuvvetlendirmektedir.

ANADOLU TÜRBELERİNİN BİÇİMİ :

Anadolu'da bütün unsurları tamam bir türbe şu kısımlardan meydana geliyor : İçinde asıl mezar bulunan hücreyi havi oturtmalık = alt kat; sembolik lâhitler bulunan ziyaret hücresinin yer aldığı gövde = üst kat ve nihâyet örtü sistemi.

Cesetler çok kere toprağa verilmeyip mumyalandığı için "mumyalık"ta denen mezar hücrelerini havi oturtmalığın, çoğunlukla büyük bir kısmı toprak altında kalır. Dış biçimi itibariyle, eserin bütününe bağlı olarak, kübik veya yatay dikdörtgen prizma tarzında olabilir. Kübik olanlar çoğunluktadır. İçteki mezar hücreleri de çoğunlukla kare plânlı, sivri veya yuvarlak, basit tonoz örtülüdür. Bazı eserlerde haç plânlı olanlarına da rastlanıyor. Basit beşik tonozdan başka, geçme tonoz, aynalı tonoz ve pek azında da basık bir kubbe görünmektedir. Bazı erken örneklerde bu kısmın ortasında bir destek kullanılmıştır. Bakım ve kontrol maksadıyla olsa gerek, toprak seviyesi altında merdivenle inilen, adeta gizli, küçük birer kapıcıktan başka dışla münasebeti olmayışından; mumyalığı mahrem kılma eğilimi seziliyor. İçerdeki bozuk havayı değiştirip az da olsa aydınlık sağlamak için hücre duvarlarının üst kısımlarına dar menfezler açılmıştır. Gövde, bazı eserlerde oturtmalık üzerine doğrudan doğruya kurulduğu gibi, bazılarında da bir geçiş tertibatı hazırlanmıştır. Bu esas

³⁴ D. Stronach, ay. es. s. 5.

itibariyle oturtulmuşun üst köşelerinin pahlanmasıyla poligonal bir plâna geçiş tarzında oluyor.

Gövde kısmı çeşitli biçimlerdedir ve üstteki örtü sisteminin şekli de çoğunlukla bu kısma uygun olarak tayin edilmiştir. Türbelerin anıt yapısı mahiyetleri bilhassa bu kısımlarda tecelli etmekte, türbelerin form tasnifinde baş rolü, bu kısımların farklı ve benzer özellikleri oynamaktadır. Şimdi Anadolu türbelerinin söz konusu devirde belli başlı ne gibi formlar arzettiğini, her tipin ilk ortaya çıkış tarihine göre düzenlenmiş kronolojik bir sıra ve bazı mühim örnekleriyle gözden geçirelim.³⁵ Tabii burada yalnız müstakil veya bir başka yapıya ekli de olsa, mutlaka bir türbe yapısı hüviyeti, dış yapıyla belirtilmiş eserler üzerinde duracağız.

Herhangi bir yapının, ondan ayrı bir hüviyetle belirliyen bir hücrenin türbe olarak kullanıldığı haller konumuz dışındadır. Gaye erken devir Anadolu türbelerini sadece yapı formu yönünden tasnif olduğu için, zikredilen örnekler esas itibariyle form yönünden tanıtılacak, genel olarak detaylara inilmeyecektir. Tarihsiz türbeler için de tahmin edilen devir belirtilmekle yetinilecek, bu tahminleri temellendiren üslûp incelemelerine burada yer verilmeyecektir.

Anadolu türbelerini, VERTİKAL ve HORIZONTAL hareket ifade eden yapılar diye iki ana topluluğa ayırmak mümkündür. Her iki yönelmenin dengede bulunduğu örnekler varsa da, bunlar kuruluşları bakımından, aslında iki ana topluluktaki alt gruplardan birinin varyasyonu mahiyetindedirler. Vertikal karakterli türbelerde görülen çeşitlilik, aslında belli başlı bir iki prensibin varyasyonları kabul edilebilir. Bunların tasnifi ile meydana gelen gruplar bazı bölge ve devir özelliklerini ortaya koymaktadır.

³⁵ Burada bilinen bir hususu tekrar belirtmek isteriz: Bugün Anadolu'da hâlâ bilinmeyen bir çok eser olduğu, sık sık yeni bir yapının adeta keşfedilmesiyle de belli olur. Demek ki, Anadolu Türk Mimarisine ait tam bir listeden hâlâ mahrumuz. Mükemmel monografiler, ve bunlara dayanacak tam katalogların ise (Erdman'ın çalışması sayesinde XIII. asır hanları bir dereceye kadar hariç), hiç sözünü edemiyoruz. Bu durumda muhtemelen binden fazla anadolu türbeleri arasında ancak görme imkânına kavuştuğumuz ve yayın yoluyla tanıdığımız eserler üzerinde konuşabileceğimiz; ortaya konacak yeni dokümanların, bazı meselelere yenilik ve değişiklikler getirebileceği kendiliğinden anlaşılır. Aynı şey, ancak elimize geçebilen yayınlar ölçüsünde tanıdığımız İran eserleri için de variddir.

Esas itibariyle VERTİKAL karakterli türbeleri şu gruplarda toplayabiliriz :

I — POLİGONAL PRİZMA GÖVDELİ, PİRAMİDAL KÜLAHLI TÜRBELER :

Anadolu türbelerinin büyük çoğunluğu bu tipte sanılırsa da, durum tamamen böyle değildir. Sayıları diğerlerini pek az farkla geçebilir. Belki de İran'ın mezar kuleleri gibi, Anadolu'da en göz alıcı forma bunlar sahip olduğu için böyle bir kanaat uyanmış, Anadolu türbeleri denince ilk akla gelenler bunlar olmuştur. Bunlar da şu alt gruplar hâlinde gözüküyor :

1. Sekizgen prizmal gövdeli piramidal külâhlı olanlar: Poligonal prizma gövdelerinin büyük çoğunluğu bu alt gruptan olup Amasya Halifet Gazi (XII. yüzyıl ortaları?), Divriği Sitte Melik (1196) gibi en erken türbelerden başlayarak, Hoşab'daki Sarı Süleyman Bey türbesi gibi XVI. yüzyıl örneklerinde de devam ederler.

Halifet Gazi türbesi başka bir yapıya bağlı idi. Sonradan bitişindeki bina adamakıllı tahrip olmuştur. Yalnız bu binanın cephe duvarı uzantısı, türbenin cephesinde devam eder. Kriptanın iç kaplamaları döküldüğünden plânını anlamak çok zordur. Şimdiki hâliyle gayri muntazam beyzi bir mekân hissi vermektedir. Ortasında dikdörtgen plânlı bir ayak tavanı tutmaktadır. Yıkıntılardan kesinlikle anlaşılamamakla beraber, örtüsünün basık kubbe tarzında olduğu tahmin edilebilir (Şekil : 1). Sekizgen prizmal üst kat içten kubbe, dıştan sekizgen piramidal külâhla örtülüdür. Kâmilten taştan yapılmıştır. İç ve dış yüzleri kesme taşlarla kaplanmıştır. Bitişik bina duvarının devamı mâhiyetindeki kuzey cephesi bir taçkapı özeniyle işlenmiştir. Zengin, fakat arkaik karakterli bir dekorasyon kompoze edilmiştir. Kuzeybatı yüzünde, yukarda, ortasında küçük bir sütuna dayanan çifte kemerli penceresi vardır.

Kemah'taki (XII. Yüzyıl sonu, XIII. Yüzyıl başlarından?) Mengücek Gazi türbesinin gövde kısmı (üst kat) içten silindriktir. Kripta ise sekizgen plânlıdır ve ortada sekizgen prizmal bir ayak yelpaze gibi açılarak, tavanı dönen bir tünel durumuna getirmektedir. (Şekil : 2).

Aksaray'ın Bekâr köyünde XII. yüzyıl sonu, XIII. yüzyıl başından olması muhtemel anonim türbe, muntazam kesme taştan

gövde üzerinde tuğla çatıya sahiptir (Resim :1). Bilhassa tuğla kısmın başladığı stalaktitli frizin yapısı ve dekorasyonu bu eseri İran yapılarına çok yaklaştırmaktadır.

Aksaray yakınında Ervah tepe denen mezarlığın yamacında bir türbe bulunmaktaydı. Bugün izi bile kalmamıştır. Halil Edhem bir fotoğrafıyla beraber eseri tanıtmıştır³⁶ (Resim : 1). Sekizgen prizmal gövdesi kâmil tuğla ile yapılmıştı. Nefis tuğla-mozayik kaplamasındaki kompozisyonlar, sadece istif tarzı ve aralıkların etkisiyle meydana getirilmişti. Küçük bir yapı idi. Gövdenin tepesinde, külâh eteği altında, genişçe bir kûfî yazı bordürü (âyetler) dolaşıyordu. Bunun üstünde mukarnaslı bir konsol-korniş, külâh eteğine geçişi sağlıyordu. Bunun da üstünde sekizgen piramidal külâh yükseliyordu. O zaman dahi epey zedelenmiş durumdaydı. Üst kata sonradan yıkılmış olan bir merdivenle çıkılıyordu. Bunun altında kriptaya girilen kapı yer alıyordu. İçerde mumyalı cesetler varken, İbrahim Bey Camiine nakledilmiş. Kitabesi mevcut değilmiş. Halil Edhem eseri Niksar Kırkkızlar (1220 civarı ?), Sivas I. Keykâvus türbeyle kıyaslayarak, XIII. yüzyıl ilk çeyreğine tarihlüyor.

Konya Alaaddin Camii avlusunda, XIII. yüzyıl ilk çeyreğinde yapıldığını tahmin ettiğimiz bitmemiş türbe³⁷, yüksek kaliteli işçiliği ile klâsik bir eserdir. İç yüzleri nişler ve oymalarla zengin bir ifade kazanmıştır. (Şekil: 3).

Kırşehir'deki Melik Gazi türbesinin 1250 civarında yapıldığı tahmin edilir.³⁸ Sekizgen prizmal gövdenin üst köşeleri âdetâ "haricî pandantif"ler diyebileceğimiz pahlarla konik tarzda daraltılmış ve sanki çatı bunun üstüne külâh gibi geçirilmiştir. Çatı koniktir.

³⁶ H. Edhem, Einige Islamische Denkmäler Kleinasiens, In Memoriam Strzygowski, (Stuttgart 1929) Dresden 1923, S. 243-44, S. 246 da 1. no.lu not.

³⁷ Caminin avlu cephesindeki kitabelerden birinde, "bu mescid ve temiz türbenin yapılmasını İzzeddin Keykâvus bin Kılıçarslan emretti" deniyor. I. Keykâvus'un camiye bazı ilâveler arasında bir türbe yapılmasını emrettiği anlaşılıyor. Bu yapı topluluğu İçinde II. Kılınçarslan'ın yaptırdığı türbeden başka bir de bu üstünde durduğumuz eser söz konusu olabilir. I. Keykâvus türbeyi yaptırmaya başlamış; sonra da herhangi bir sebeple yarım kalmış olsa gerektir. (Z. Oral, Konya'da Alâaddin Camii ve Türbeleri, Yıllık Araştırmalar Dergisi I 1956, Ankara 1957, s. 59, 61).

³⁸ A. S. Ülgen, Kırşehir'de Türk Eserleri, Vakıflar Dergisi II, Ankara 1942, s. 258 ve C. H. Tarım, Kırşehir Tarihi, s. 51.

Böylece hem bu grupta bir varyasyon, hem de organik kuruluşuyla mükemmel bir eser olarak karşımıza çıkar (Resim : 3).

Kayseri'de Huand Hatun türbesinin, gerek külliye sıklığıyla vermiş hissini veren eklenişi, gerekse Huand Hâatunun yaşamakta olduğu yıllar, nihayet zengin ve girift tezyinatı gözönünde bulundurulursa, 1238 tarihli külliye daha sonra, XIII. yüzyıl ortalarını biraz geçen bir tarihte yaptırıldığı tahmin edilebilir³⁹. Bilhassa mukarnaslarla genişliyerek yükselen muhteşem oturtmalığı zikre değer.

Niğde'de 1312 tarihli Hüdâvend Hatun türbesi ve (736 H.) 1335 tarihli Sungur bey Camiine bitişik türbe, konstrüksiyon bakımından bu tipin en ilgi çekici varyasyonlarından birini teşkil ederler : Sekizgen prizmal gövde, yukarıda hazırlanan mukarnaslı bindirmelerle cumba gibi taşan onaltı kenarlı prizmaya dönüştürülmüştür. Hüdâvent Hatunun figürlü plâstik yönünden zenginliği, bütün Anadolu - Türk mimarisinde ona mümtaz bir yer sağlar (Resim 4).

Beşşehir'de 1301 tarihli Eşrefoğlu türbesinde sekizgen prizmal gövde üzerine, onaltıgen dar bir kasnakla geçilen konik külâh oturulmuştur.

Mut'da (XIV. yüzyıl ortalarından?) Büyük türbe veya Hocendî türbesi denen yapının gövdeye nisbetle çok yüksek külâhı dikkat çekicidir: Türbenin kaide üstündeki kısmının, 1/3 i gövde, 2/3 si piramidal çatıdır. Kapisının üçgen frontonu ve içten sivri kubbeli olması diğer zikre değer özellikleridir.

Kayseri'de (XIV. yüzyıl ortalarından ?) Ali Cafer türbesi, önündeki medhal mekânı ile bu tarzın, sekizgen prizmal türbeler arasında ilk örneği olsa gerektir (Resim: 5).

³⁹ Türbedeki taş lâhite, üçüncü satırda : "... Mahperî Hâatun vâlidet-üs-Sultan-il-merhûm Gıyâs-üd-dünyâ ve'd-dîn Keyhüsrev bin Keykubâd..." ibaresi vardır. Gıyâseddin Keyhüsrev'in ölümü 1247 (H. 644) tarihlerine rastlar. (Halil Edhem, Kayseriye Şehri, İstanbul 1334, s. 68, 71).

1243 (H. 641) Köseadağ bozgunundan sonra, aynı yıl veya ertesi sene, Kayseri vahşice tahrib edildiğinde Gıyâseddin Keyhüsrev'in annesi, karısı ve hemşiresi Küçük Ermenistan kiralı Hatun'a iltica etmişler; o da baskı sonucu bunları Bayçu'ya teslim etmiş. (H. Edhem, ay. es., s. 71).

İbni Bîbî, 1254 (H. 651)c rastlıyan Karatay'ın ölümünden sonra iki yerde daha "vâlide-i Sultan Gıyâseddin" den bahsediyor. (H. Edhem, ay. es., s. 72, not 2).

Şu halde Mahperî Huand Hâatun'un ölümü bu zikredilen tarihlerden daha sonraları vukû bulmuş olmalıdır.

Bitlis'te (1393 ?) II. Şerefhan türbesi denen yapıda, kübik oturtmalıktan sekizgen prizmal gövdeye, tromp görünüşlü, piramidal köşe unsurlarıyla geçilmiştir (Şekil : 4).

Efes'teki (XIV. yüzyıl 2. yarısından ?) Selçuk Künbedi denen ve Aydınoğulları'na ait olması gereken türbede, giriş cephesine yapıdan taşan bir portal kütleli eklenmiş ve buna açılan derin ve büyük niş ile eyvan gibi bir görünüm sağlanmıştır. Külâh yıldız plânlı piramittir, ⁴⁰ (Resim : 6).

Karaman'da (835 H.) 1432 tarihli Eminüddin ve XV. yüzyıl son çeyreğinden (?) Kızlar türbesinde gövde üstünde sekizgen prizmal kasnak ve üzerinde kubbe bulunmaktadır. İkisinin de kapı revakı olduğu anlaşılıyor (Resim : 7).

Bursa'da 1421 tarihli meşhur Yeşil Türbe'nin önünde yarım kubbeye taçlanan ve iki yanda mihrabiyeleri olan büyük bir portal kütleli vardır, Son zamanlarda bakım ve onarım dolayısıyla üzerinde çalışılırken, üst pencerelerinden birinde yukarı çıkan bir merdiven izi görüldüğü rivayeti vardı. Emin olmadığımız bu hususu tetkik edemedik. Üzerinde durulması gereken bir durum olarak not etmeyi faydalı görüyoruz. Bu eserin de sekizgen prizmal kasnak ve yüksek bir kubbesi bulunmaktadır. Mezar katı basit bir hücre olmayıp beş bölmeli, komplike bir plân arz ediyor ⁴¹.

2 — Ongen prizmal gövde ve ongen piramidal külâhlı olan bir tek eser tanıyoruz : Konya'da II. Kılıçarslan türbesi (XII. yüzyıl son çeyreği?). İçten silindirik olup, kubbe eteğine kadar yükselen yarım silindirik nişleri vardır ve bu unsurun bilinen ilk örneğini veren Anadolu türbesidir (Şekil : 5). Külâha kadar muntazam kesme taştan, külâh tuğladan yapılmıştır. Mezar hüccresinin kubbesi moloz örgüdür. Kilit taşı yerinde bir taş kapak vardır. Mahzenin şimdiki zemininden 3.50 m. yükseklikte dört hava deliği bulunur. Kuzey-doğu tarafından altı basamaklı bir merdivenle buraya inilir. Mahzeni ihtiva eden oturtmalık toprak seviyesinden biraz yükselir. Doğu tarafında üst katın bugün cami haremine açılan kapısı sonradan yapılmıştır. Asıl kapısı, hâlen mezar hüccresinin kapısı üzerinde bir pencere durumuna getirilmiştir. Bunun ve şimdiki kapının yer

⁴⁰ Forschungen in Ephesos. Bd. I, Die Seldschukischen Bauwerke in Ajasoluk. Wien 1906.

⁴¹ A. Gabriel, Bursa, Paris 1958, S. 94 v.d., fig. 39

aldıkları nişlerle, şimdiki kapının karşısındaki nişte yükseğe birer küçük pencere açılmıştır. Sembolik lâhit hüccresinin zemini ahşaptır. Çok sade olan eserde, külâh eteğinin altındaki iki yazı bordürü, yüksekteki küçük pencerelerin dış ağızlarından başka, şimdi pencere durumunda olan kapı cephesinin kompozisyonu başlıca mimarî tezyinatı ihtiva eder. Külâhın altındaki iki bordürden yukardaki, lâci-vert zemin üzerine beyaz renkle âyet-ül kürsî; alttaki rölyef hâlinde ve farasça olarak II. Kılıçarslan, babası ve dedesinin ünvanlarını hâvidir ⁴². Şimdiki pencerenin üstünde kuvvetli silme çerçevesi sanat-kâr kitabesi ve bunun üstündeki yanyana sıralı beş konsol, bu yüz deki en ilgi çekici unsurlardır (Resim : 8).

3 — Onikigen prizmal gövde ve onikigen piramidal külâhlı olanlar: Poligonal plânlılar arasında sekizgenden sonra en çok bu tipte türbe yapılmıştır Müstakil onikigen prizmal gövdeli kümbet olarak ilk örnek Gevaş'ta (760 H.) 1359 tarihli Halime Hâ-tun türbesidir ⁴³. (Şekil : 6). Alttaki mezar hüccresi kare plânlı ve basit sivri tonoz örtülüdür. Köşeye kaymış bir kapısı, üç tarafında dış ağızları süslü birer pencereciği vardır. Dışta kübik oturtmalığın köşeleri pahlanarak onikigen plâna geçilmiş, üzerine onikigen prizmal gövde oturtulmuştur. İçte de aynı plânlı olan gövdenin yüzlerinde gayet süslü nişler bulunmaktadır. Ana akslardaki yüzlerinde bu nişlerin içine birbirinin aynı pencereler, öbürlerine dar-uzun yırtmaç-vâri nişler açılmıştır. Örtü içten kubbe, dıştan onikigen piramittir. Tamamen muntazam kesme taşlarla yapılmıştır. Dışta külâh eteğinde mukarnaslı bir korniş, külâh yüzeyinde de silmelerin teşkil ettiği kartuşlar meydana getiren bir örgü, örtü sisteminin tezyinatını meydana getirir.

1388 de idam edilen Alâeddin Bey'in Karaman'daki türbesi, bu tipin orta Anadolu'daki tek temsilcisidir (Resim : 9). Dıştan üç kenarıyla başka bir yapıya eklenmekteydi. Şimdi yıkılmış olan bitişik yapının, Alaaddin Bey'in yaptırdığı ve (864 H.) 1460 da yıktırılan bir cami olduğu kaydedilir ⁴⁴. Van Gölü yöresindeki örneklerle, oniki kenarlı prizma gövdeden başka bir benzerliği olmıyan bu eserin

⁴² Z. Oral, ay. es., s. 55 - 56.

⁴³ O. Aslanapa, Doğu Anadolu'da Karakoyunlu Kümbetleri, Yıllık Araştırmalar Dergisi I. 1956, Ankara 1957, s. 106.

⁴⁴ Diez-Aslanapa-Koman, Karaman Devri Sanatı, İstanbul 1950, s. 93-94.

dilimli koni şeklindeki külâhı başlıca ilgi çekici yanındır. Prizmanın üst köşeleri küçük üçgenler hâlinde pahlanarak dairevi plâna geçilmekte, külâh bu kaide üzerinde yükselmektedir. Bu külâhın yukarı kısmı kesik kalmaktadır. Tam kesinti yerinde görülen mukarnas kalıntıları, aslında burdan yukarısının başka bir tertiple (Belki de düz koni ?) tamamlandığını düşündürmektedir.

Karaman'daki örneğin dışında, bu tip Van Gölü çevresine münhasır görünüyor. Ahlat, Erciş, Muş yörelerinde, hepsi de birbirine benzeyen örneklerle karşılaşılıyor. En sonuncusu da, Bitlis'te Şehitlik deneni ve XVIII. yüzyılda yapıldığı söylenen türbedir (Şekil : 7). İçten silindirik olan bu yapının örtü sistemi bugün yıkılmıştır. Ön cephesinde bir yırtmaç nişi bulunmaktadır.

4 — Altıgen prizmal gövdeli olanlar: Tokat'da Bulgaç (veya Burgaç) Hâtun adı verilen türbe, değişik bir yapı tasavvuru gösterdiğinden, diğer ünik sayılabilecek eserlerle bir arada ele alınacaktır.

Ürgüp-Damseköy'de XIV. yüzyıl ilk yarısından Taşgın Paşa külliyesindeki 1351 - 55 tarihlerinden⁴⁵ Hızır Bey türbesi (Şekil: 8), cephelerine açılan sivri kemerlerle baldaken tarzında bir yapıdır.

Tire'de Rum Mehmed Paşa türbesi ile Menemen'de Manisa caddesindeki iki anonim türbeden biri de aşağı yukarı Hızır Bey türbesi gibi kurulmuşlardır ve XV. yüzyıla âittirler.

Bursa'da (853 H.) 1449 tarihli Hâtuniye türbesi⁴⁶, altıgen prizma gövdenin önünde kütleli portali bulunan bir yapıdır.

5 — Beşgen prizmal gövdeli şimdilik iki eser tanıyoruz : Ankara'da Yörük (yahut Yürüyen) Dede türbesi (Şekil: 9), basit bir taşra eseri olmakla beraber ilgi çekici kuruluşuyla üzerinde durulmaya değer. Beşgen prizmal gövdede içten her köşedeki stalaktitler ve üzerindeki üçgen frizi ile kubbeye geçilmiştir. Dışta gövdeye doğrudan doğruya oturan ongen prizmal tanbur ve ongen piramidal külâh kubbeyi örtmektedir. Penceresi yoktur. Güneydoğu'da sivri sağır kemerli, düz lentolu bir kapısı vardır. İçte her yüzde birer sağır niş meydana getirilmiştir. Gövde ve tanbur bir sıra moloz taş, üç sıra tuğla nöbetleşmesiyle yapılmıştır. Külâh tamâmen tuğladandır.

⁴⁵ Yukardaki eser, s. 188.

⁴⁶ A. Gabriel, Une Capitale Turque Brousse-Bursa, Paris 1958, s. 128.

Girişteki sağır kemer, tuğlaların radyal dizilişiyle örülmüştür. XIV. yüzyıl sonlarına doğru yapılmış olsa gerektir.

Kastamonu'da Nasrullah Camii ardında, Bayraklı Medrese avlusunda, kütüphane deneni beş köşeli yapı da türbe olsa gerektir. XIV. — XV. yüzyıl geçişinde yapıldığı tahmin ettiğimiz eser, kütüphane olmak için çok küçük bir yapıdır.

II — BİR MEDRESE BÖLMESİNİ İŞGAL EDİP, KÜNBET GİBİ OTURTULMUŞ ÖRTÜ SİSTEMİ OLANLAR :

Kayseri'de 1206 tarihli Çifte Medreselerde, Gevher Nesibe Hâtun'un olduğu tahmin edilen türbe, doğudaki medresenin doğu yan eyvanına bitişik hücreni işgal eder. Hücrenin altında bir de mezar katı vardır. Sembolik lâhit hücreni içerden sekizgen prizmal olarak düzenlenmiştir ve yüzleri yukarda sekizgen piramide dönüşerek kesiksiz devam eder. Böylece içten de sivri külâh görünümünde ilk Anadolu-Selçuklu devri türbesiyle karşılaşılıyor. Dahilî prizmanın dört ana aksa rashyan yüzlerinde yarım silindirik ve yüksekçe; kuzey, güney yüzlerinde ise daha küçük ve dört köşe plânlı birer niş bulunmaktadır. Medrese damından yukarda, sekizgen prizmal tanbur ve sekizgen piramit çatıdan ibaret bir tertiple iç külâh dışından örtülmüştür. Tanburun doğu ve batıdaki hâriç, her yüzünde yarım silindirik, tıknaz kuleciklere benzeyen cumbalar vardır. İç külâhta ana akslara rashyan yüzlerdeki menfezlerin ağızları bu cumbalara açılır.

Sivas'ta 1217 tarihli I. Keykâvus şifahanesinin güney yan eyvanında, 1220 de bu sultanın türbesi hazırlanmıştır (Şekil: 10). Altta bir mahzen katının varlığı tahkik edilememiştir. Ziyâret hücreni hâline getirilen eyvanın kareye yakın plâni muhafaza edilmiş, yüksekçe bir üçgen frizi ile kubbeye geçilmiştir. Eyvanın medrese avlusuna açılan ağız kapatılmış, meydana gelen sağır kemerin üzengi hattı altında, ortada kapı iki yanda pencere olmak üzere üçlü bir tertiple cephe kompozisyonu meydana getirilmiştir. İçerde, bunun karşısındaki güney duvarında iki yanda ikişer katlı olmak üzere dört pencere, ortada büyükçe bir mihrap yer almaktadır. Medrese damının üstünde kümbet görünüşünde onikigen prizmal yüksek tanbur, içteki kubbe ve üçgen frizli kasnak kısmını örtmektedir. Muhakkak ki, üstte de piramidal bir külâh bulunmaktaydı, fakat tahrip olmuştur. Eyvan kemeri örülerek teşkil edilen cephe ile iç ve dış örtü sistemleri tuğla-

dandır. Bu tuğla yapıli kısımlarda, erken devir Anadolu-Türk mi-marisindeki nadir sırlı-sırsız tuğla ve çini mozayik dekorasyonun nefis bir örneği verilmiştir.

III — KARE PRİZMA GÖVDELİ OLANLAR :

XIII. Yüzyıl başlarından olduğunu tahmin ettiğimiz Kayseri, Pınarbaşı'ndaki Melik Gazi kümbetinde, kesme taştan oturtmalıkta yer alan mezar hücreli haç plânlı ve duvarları içten tuğla kaplamalıdır. Yüksek kare prizma gövde ise tamamen tuğladan yapılmıştır. Dört cephede birer sağır kemer bulunmakta, içerde bunların üzerinde daha küçük sağır kemerler ve köşelerdeki trompların hazırladığı sekizgen plânlı kubbeye geçilmektedir. Bugün kubbenin dışı Osmanlı Sultanı Abdülaziz devrine ait olması muhtemel taş levhalarla kaplanmıştır. Ayrıca, kasnakla geçilmiş piramitten ibaret bir dış örtü sistemi olduğu tahmin edilmektedir⁴⁷. Tuğla kaplamaları vakur, fakat çok zengin bir dekorasyon intibası bırakmaktadır.

Ahlat'ın Ergezen mahallesinde 1222 tarihli Şeyh Necmeddin türbesi bazı düzensizlikleri olan kare plânlı bir yapıdır (Şekil: 11, Resim: 10). Yerliler, bir mahzeni varken yıkıntılarla dolduğunu, bu olaydan önce beşik gibi örtüsü olduğunu söylüyorlar. Doğudan bir kapısı, güneyde iki pencere arasında bir mihrabı, kuzey ve batıda da birer penceresi vardır. İç ve dıştan muntazam kesme taş kaplama arasında moloz dolgu ile yapılmıştır. Kapının üstündeki seviyeden itibaren tamamen yıkılmıştır. Kapı üstündeki kitâbenin tarih bildiren kısmı kalabilmiştir. Nasıl bir örtü sistemi olduğunu bilmiyoruz.

Konya-Hoca Cihan yolunda XIII. yüzyıl ikinci yarısından (?) Mursaman türbesi de kare prizma gövdeli bir yapıdır. (Resim: 11). Altındaki kare plânlı mezar hücresinin ortasında bir takviye kemeri bulunmakta, buraya ufak bir kapıdan merdivenle inilmektedir. Bu kısım moloz taşla, gövde tuğlayla yapılmıştır. Üç cephede, altta ikişer, üstte ortada birer pencere açılmıştır. Bir cephede alt iki pencereden biri kapı haline getirilmiştir. Bu durum aslı midir, değil midir anlaşamıyor. Dördüncü cephede garip bir tertip vardır: Mezar hücresinin kapısı üstünde yatay dikdörtgen şekilde, âdeta vitrin gibi bir niş hazırlanmıştır. Tuğla istifi iki kat azaltılarak profilli bir çerçeve

⁴⁷ T. Özgüç-M. Akok, Melik Gazi Türbesi ve Kalesi, Belleten 71, Ankara 1954, s. 33.

içine alınan bu dikdörtgen alanda, tuğlalar merkezi eksene doğru iki taraftan inen diyagonal hatlarla büyük bir balık sırtı kompozisyonu teşkil etmektedir. Fakat zedelenmiş, moloz örgüyle onarılmıştır. Cephe-nin yatay dikdörtgenin altında kalan kısmı aynı şekilde moloz bir yapı gösteriyor. Bu durumun da aslı mi, yoksa onarımların sonucu mu olduğu şimdilik bilinmiyor. İçerde prizmanın köşelerindeki tromplarla sekizgene, sonra da kubbe yuvarlağına geçilmektedir. Dışta yıkılan yerlerde bu tromplar gözükmekteyse de, prizmal yapının bunları örtücek kadar yükseldiği anlaşılıyor. Kubbe dıştan silindirik bir kasnak üzerine oturur gibidir. Bazı kaplama ve yıkıntı izleri, ikinci bir örtü sisteminin olabileceğini akla getiriyor. Fakat kubbe yüksekliğinin yarısında bir kirpi sırası dolaşüyor. Ayrıca tuğla kaplama, bir dış yüzey teşkil edebilecek düzen ve kalitededir. Bu durumda, bir dış prizma üzerine basit bir kubbe mi, yoksa dıştan kubbeyi örten ikinci bir örtü katı da mı kullanıldığını kestirmek bugün için çok zordur.

Kayseri-Malatya yolunun kuzeyinde Koçcağız mevkiinde 1452 tarihli Dulgadirođlu Süleyman bey türbesi de bir bakıma bu gruba sokulabilir. Kriptâ katı da toprak seviyesi üstünde olup oturtmalık-gövde ayrımı belirtilmeyen iki katlı kare prizmal bir yapı meydana geliyor. Kriptânın kapısı üzerinde balkon gibi bir sahanlığa açılan kapıdan üst kata girilir. Bu kısmın bir cephesi büyükçe bir kemerle eyvan gibi açılmakta, içerdeki sütunlarla galeri durumuna girmektedir. (Şekil: 12, Resim: 12).

IV — KÜBİK GÖVDE ÜZERİNDE POLİGONAL TANBUR ve PİRAMİDAL KÜLAHI OLANLAR:

a) Gövdenin üst köşelerinden, dıştan tromplarla tanbura geçilenler: Anadolu'da bu tarzın ilk örneği olarak Tokat'da 1234 tarihli (Ebu'l Kasım) Ali et-Tûsî türbesini tanıyoruz (Resim: 13). Alt katı olup olmadığı tetkik edilememiştir. Yalnız temelinin muntazam olmayan taşlarla yapıldığı, gövde ve örtü sisteminin tuğla olduğu anlaşılıyor; fakat sonradan sıvanmıştır. İçte kareden köşe tromplarıyla sekizgen plâna sonra yine sekiz köşedeki küçük tromp nişleriyle kubbe yuvarlağına geçilmektedir. Dışta da kübik gövdenin köşelerinden tromplarla yüksekçe sekizgen tanbura geçilmektedir. Bunun üzerinde sekizgen piramit külâh bulunmalıydı. Tahrib olmuş, sonradan basit bir çatı örtülmüştür. Kuzey yüzünde bir, güneyde iki

penceresi, doğuda bir kapısı vardır. Sokağa bakan güney yüz ön cephe olarak işlenmiştir. Yanyana iki yüksek dikdörtgen çerçeve tuğla profilasyonla derinleşmektedir. Bunların içinde yatay dikdörtgen süs kitâbe panoları altında sağır ve sivri pencere nişleri yer almakta, kemerlerin üzengi hattı altında dik dörtgen pencere gözleri bulunmaktadır. Süs kitâbeleri, kemer köşelikleri ve alınlıkları oldukça zengin bir sırlı kesme tuğla-çini mozayik tezyinatına sahiptir.

Yine Tokat'da 1314 tarihli Nureddin İbn Sentimur türbesi de bu tarzda bir yapıdır. Altta bir mezar hücresi olduğu anlaşılmakta, fakat içine girilememektedir. Kübik gövdede içerden büyükçe üçgenlerle kubbeye geçilmekte, dıştan bu kısmı tromplarla geçilmiş yüksekçe sekizgen tanbur ve yıldız plânlı piramidal külâh örtmektedir. Gövde muntazam kesme taş, örtü sistemi tuğladan yapılmıştır Güneyde bir kapısı, diğer üç yüzde birer penceresi vardır. Kapı gayet sade silmelerle dikdörtgen bir çerçeve içinde iki renk makaralı taşlarla yuvarlak basık kemerli bir tertip gösterir. Buna karşılık caddeye bakan doğu cephesindeki pencere, zengin ve XIII. yüzyıl sonlarından beri moda olan barok karakterli taş rölyeflerle süslenmiştir. Sekizgen tanburda ana akslara gelen yüzlerde sağır nişler teşkil edilmiştir. Külâhta güzel biçiminden başka bir tezyinî unsura baş vurulmamıştır.

Ankara'da (731 H.) 1330/31 tarihli Ahi Şerefeddin (Aslanhane) türbesinde⁴⁸, kübik gövdede içerden köşe tromplarıyla sekizgen plâna, daha yukarda üçgen frizi ve üstünde irice mukarnas yuvalarına benziyen nişler frizi ile onaltıgen plâna geçilmiştir. Bunun üzerine kubbe değil, onaltıgen piramit külâh oturur. Piramidin yüzlerinde damla motifi biçiminde birer oluk bulunmakta ve nervürlü bir görünüm sağlamaktadır. Gevher Nesibe türbesinden sonra içte de sivri külâh biçiminin muhafaza edildiği ikinci Anadolu künbeti bu eser olsa gerektir. Örtü sistemi dışta, kübik gövde üstünde sekizgen tanbur ve sekizgen piramidal külâh şeklindedir.

Mustafa Kemal Paşa'da Lala Şahin Paşa (ölümü: 1375 - 80 arası) türbesi, örtü sistemi içerde de sivri olan, tesbit edebildiğimiz üçüncü Anadolu mezar yapısıdır. Gömme sütunlara benzeyen kalın tuğla profiller, soğanvâri külâhın köşelerinden başlayıp kilit taşında

⁴⁸ Z. Oral; Ahi Şerefüd-din Türbesi ve Sandukası, Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi Ankara 19 - 24 Ekim 1959, Ankara 1962, S. 308. Levha CCVI - CCIX.

birleşerek, iç yapıya nervürlü bir karakter kazandırmaktadır. Bina- nın yan duvarı uzayarak, önünde eyvan veyâ dehliz gibi bir kuruluş olduğunu akla getiriyorsa da, muhdes bir kısım mı; türbe ihâta duvarına yaslandığından mı böyle görünür; yoksa gerçekten bir ön-mekân mı vardı bilmiyoruz.

Bursa'da (816 H.) 1413/14 tarihli Devlet Hatun türbesinin kübik gövdesinin cephelerine ikişer kemer açılarak baldaken gibi bir kuruluş meydana getirilmiştir. Baklavali bir friz şeklindeki kasnakla içerde kubbeye geçilir. Dışta kübik gövde üzerine sekizgen tanburla sivri külâh oturmaktadır⁴⁹.

Yine Bursa'da 1486 tarihli Gülşah Hatun türbesi örtü sistemiyle Devlet Hatun'a benzer; fakat burda kübik gövde kapalıdır ve önünde bir portik vardır⁵⁰.

b — Kübik gövdenin üst köşeleri pahlanarak poligon- al tanbur ve piramidal külâha geçilenler: Kırşehir'de 1272 tarihli Cacabey Medresesi'nin doğu ön köşesindeki türbe, plânda eserin bütünü içinde yer almakla beraber, dış formasyon bakımından yarı müstakil bir türbe yapısı olarak belirlemektedir. Aslında medrese- nin bir hücresi olarak gelişen kübik gövdenin üst köşeleri pahlanarak sekizgen tanbura geçilmiş, üstüne sekizgen piramit külâh oturtul- muştur. İç örtü kubbedir. Medrese içine açılan merdivenli bir kapısı ve altında da kriptanın kapısı bulunur. Dış ön cephede gayet zengin ve büyük bir penceresi vardır.

Damse köyü Taşgın Paşa Külliyesindeki 1303 tarihli Taşgın Paşa türbesi, Sivri Hisar'da 1308 tarihli Gazi Alemşah türbesi, Ahlat ve Kayseri'de (XIV. yüzyıl ortalarından²) birbirlerine çok benziyen anonim türbeler (Resim 14), Bitlis'te 1533 tarihli IV. Şeref- han Türbesi... XIV. yüzyılda yayılan bu tipin örneklerindedir.

Bu tarzın bazı değişiklikler gösteren örnekleri arasında şu eser- ler bilhassa ilgi çekicidir :

Niğde'de 745 H. 1345 M. tarihli⁵¹ Gündoğdu Türbesi'nde (Resim 15) kübik gövde ile külâh arasında kasnak yok denecek kadar incedir, onikigen piramit külâhın yüzleri, kübün köşelerini pahlıya-

⁴⁹ Gabriel, ay. es., s. 162, Fig. 109, Pl. LXXXII/1.

⁵⁰ Gabriel, ay. es., s. 125, Pl. LXI/1.

⁵¹ Diez-Aslanapa-Koman, ay. es., s. 116.

rak (keserek) aşağı devam eder gibi bir intiba bırakır. Portalin üst köşeleri pahlı kısımlara doğru taşar.

Mut'da (XIV. yüzyıldan?) Küçük Türbe denen anonim yapıda çok yüksek bir sekizgen piramit olan külâhın yüzleri gerçekten de kübik gövdenin üst köşelerini âdetâ biçerek aşağı inmekte, kasnak kısmı hiç bulunmamaktadır.

Ahlat'da (XIV. yüzyıldan ?) Emir Ali türbesi gövdeden örtüye geçiş tarzıyla bu grubun normal bir örneğini vermekle beraber, kübün ön yüzü geniş ve büyük bir sivri kemerle eyvan gibi açılmakta, önünde duvarla çevrili bir avlucuk bulunmaktadır. (Resim: 16).

V — KÜBİK GÖVDESİ ÜZERİNDE BİR KUBBESİ OLAN TÜRBELER :

XIV. yüzyıldan itibaren gittikçe yaygınlaşan bu tipin örneklerinden Develi'de Seyyid-i Şerif türbesinde⁵² içerde, büyükçe üçgenlerle kubbeye geçilmiştir. Dışta ise bir geçiş unsuruna yer verilmeden, kübün üstünde kubbe doğrudan doğruya yükselmektedir. Dış biçimi hafifçe sivridir. Kuzeyde kapı, doğu ve batıda birer pencere, sağır güney duvarında bir mihrabı vardır. Kubbe eteğinde de ufak pencerecikler açılmıştır. Alt katı olup olmadığını bilmiyoruz. Dipteki kaide kısmına bakılırsa temeli moloz taştandır. Gövde ve kubbe tamamen muntazam kesme taştan yapılmıştır. Küçük mermer bir alem aynı zamanda kubbenin kilit taşıdır. Kubbeyi spiral bir şekilde dolaşarak yükselen, altları istiridye motifi işlenmiş oniki taş basamak vardır. Kubbe eteğinden yukarı altıncı taş sırasında üç katlı meander görünüşünde silmeli bir kuşak kubbeyi kuşatır. Gövdenin saçak korniş silmelidir. Kapı sade silmeler ve geometrik örgü bordürü ile süslüdür. Pencere alınlıkları itinayla işlenmiş, mihrap silmelerle çevrelenmiştir.

Kırşehir'de, 733 H - 1333 M. yılında ölen meşhur mutasavvıf Aşık Paşa'nın türbesi, Anadolu'da şimdilik tarihini kesinlikle bildiğimiz ilk vestibüllü, müstakil örnektir. Kübik salonun kuzey yanında sivri tonozlu bir koridor mahiyetinde vestibül yer almaktadır. Altta bir mezar hücresi olup olmadığı kesinlikle anlaşılamıyor⁵³.

⁵² T. Özgüç, Develi Âbideleri, Belleten 75, Ank. 1955, s. 382.

⁵³ A. S. Ülgen, ay. es., s. 260 da bir mahzeni olması gerektiğini söylüyor. Ama, vardı da dolmuş mu, yoksa hiç bir bilgi ve iz yok mu, belirtmiyor. Biz ziyaret ettiğimizde, türbe kare salonunun tabanı kısmen tahta, kısmen blok taş döşemeydi.

Ziyaret hücresinin batı, doğu, güney yüzlerinde bir penceresi vardır. İçerde, dört köşede dört silindirik gömme sütun, duvarların iç yüzüne kurulu dört sağır sivri kemeri taşır. Dört pandantifle dairevi kubbe eteği kornişine geçilmekte, bunun üstünde hafifçe sivri, sekiz kenarlı ve yüksek kubbe yer almaktadır. Kuzey duvarındaki silmeli bir kapıdan vestibüle geçilir. Bunun batı ucunda portal, doğu ucunda bir pencere bulunur. Portal tarafında duvarlara karşılıklı iki niş açılmıştır. Salon tarafındaki daha derin olup, mihrabiye gibi bir niş daha ihtiva etmektedir. Pencere tarafındaki nihayette bir set vardır. Bu tarafta da dolap yeri gibi karşılıklı iki küçük niş bulunur. Tamamen som mermerden yapılan eserin giriş yüzü olan batı cephesi sade fakat muhteşem bir intiba bırakır. Portalin yana kaydığı cephe tertibinde ve istiridye motifi kavsaralı nişiyle bizzat portalde, güney (müslüman Mısır-Suriye) havası sezilmektedir. Kubbe dıştan da içteki gibi kırık hatlı bir eğimle teşekkül eder. Yalnız, dışarda kubbenin bir de sekizgen kasnağı vardır. Ayrıca hemen hemen ortasında, keskin bir silme kubbeyi çevirir.

Bu tipin bir çok varyasyonu bulunmaktadır.

Konya'nın meşhur eserlerinden 1268? tarihli Sahip Ata türbesi, bir yandan camiye, bir yandan hanikâha bağlanmakla beraber, oldukça müstakil bir hüviyete sahiptir. (Şekil; 13). Altta kriptası vardır. Kübik ve kubbeli türbe kısmının, önündeki geçiş koridoruna eyvan gibi geniş bir kemerle açılması, bu grubun ilgi çekici bir değişkeni olarak kabul edilebilir.

Manisa'da Saruhan Bey (Ölümü 1345) türbesinin ön cephesi yanlara ve yukarı doğru taşan bir kütle teşkil etmekte, büyük ve derin bir sağır kemer bu cepheye bir eyvan görünüşü kazandırmaktadır.

İznik'te (XIV. yüzyıldan?) Üstü Açık Kümbet'de dört ayağa kurulu dört kemerle kubbe taşınmakta idi.

Konya'da 1421 tarihli Hasbey Dâr-ül-Hüffâzi denen yapının, bir kriptası bulunduğundan, türbe olması gerekir. Şu halde, dışta kübik gövdeden üçgenler friziyle geçilen, yüksekçe ve kirpi motifli kubbesi; tuğla üzerine zengin işlemeli mermer kaplanmış cephesi;

Tahta kısmın biraz altında hemen toprak zeminin başladığı söyleniyordu. Blok taşlardan birinde kandilli bir desen olması, bu döşemenin sonradan etraftaki mezar taşlarıyla yapıldığını düşündürüyor.

nefis çini mozayikli mihrabı bulunan bu eseri de sözünü ettiğimiz gruba sokmak mümkündür.

Bursa'da (854 H.) 1450 tarihli Abdal Mehmed türbesinde aksiyal bir giriş ve önde narteks gibi enine bir medhal koridoru bulunmaktadır⁵⁴.

Konya'da Musallâ Mezarlığında Şeyh Şücaüddin türbesinde (XVI. yüzyıl ?) dıştan tromp gibi görünen piramidal köşe unsurlarıyla kübten kasnağa, geçilmekte, bunun üzerine de dilimli bir kubbe oturmaktadır (Resim: 17).

VI — SİLİNDİRİK GÖVDELİ, KONİK KÜLÂHLI OLANLAR :

Bu tipin bildiğimiz ilk örneklerine Ahlat'da rastlıyoruz : 1279/80 tarihli Hüseyin Timur-Asan Tegin ve 1281 tarihli Buğatay Akşirin Hatun kümbetleri. Her ikisinin de kübik oturtmalıklarının üst köşeleri pahlanarak onikigen plânlı bir kaide hazırlanmış, bunun üzerine konik külâhlı silindirik gövde oturtulmuştur. İçte her ikisinin de mezar hücreleri kare plânlı, geçme tonoz örtülü ve sembolik lâhit hücreleri yine silindirik olup, kubbeye örtülüdür (Şekil: 14). Çoğu Ahlat türbeleri gibi bunlar da, Anadolu'nun en büyük türbeleri arasında yer alır. Kübik oturtmalıkları toprak seviyesinden çok yükseldiği halde, üst kata çıkacak bir merdiven izine rastlanmıyor. Belki de Ahlat tabiat ve harp felâketleriyle harap ve metrük bir hale gelmeden önce, henüz türbedarları ve ziyaretçileri varken, portatif ahşap merdivenler kullanılıyordu ? Her iki türbe de Ahlat'ın, zamanla kızıl kahverengine dönüşen, işlenmesi kolay taşından muntazam bloklarla kaplanmışlardır. Basit veya demet halinde silmelerle, birinde dikdörtgen çerçeveler içinde kemerler; diğerinde yalnız dörtköşe çerçeveler meydana getirilmiş; böylece silindir yüzeyinde sahte tezyini cepheler hasıl olmuştur. Dört aks üzerinde bunlara birer kapı ve üçer pencere açılmıştır. Hepsinin de birbirine benzer mukarnash nişleri vardır. Yalnız kapı olması gereken birer tanesinde türbelerin kitabesi bulunmaktadır. İkisinin de gövdelerinin yukarısında beyaz mermer bordür, geometrik örgü halinde kompoze edilmiş kûfi yazıyla âyetleri hâvidir. Külâh yüzeylerinde silmelerle yalancı kemer sıraları işlenmiştir.

⁵⁴ Gabriel, ay. es., s. 147, Fig. 89.

Esas itibarıyla tamamen bunlara eş bir şekilde kurulup işlenmiş olan ve Ahlatlıların Usta Şâgird kümbeti dediği kitabesiz anıt, bu tipin ve genellikle Anadolu türbelerinin en nefis örneklerinden biridir (Şekil : 15). Yalnız tezyini işleme ve kompozisyonları daha olgun, ölçüleri daha büyüktür. Ayrıca silindirin dış yüzünde, pence-relerin aralarındaki akslara rasthyan üçgen plânlı ince uzun yırtmaç nişler bulunmaktadır. Dahilde de kuzey ve güney pencerelerinin iki yanlarında birer tane olmak üzere, dört köşe plânlı dört niş yer alır. Bu yapının külâhı altındaki mukarnash konsol-korniş, önceki örneklerden daha plâstik bir işlenişe sahip ve üç katlıdır. Herhalde ilk iki kümbetten sonra, XIII. yüzyıl sonlarına doğru yapılmış olmalıdır.

Kemah'ta Togay Hatun (XIV. yüzyıl?⁵⁵) ve Kayseri'de Sırçalı Kümbet (XIV. yüzyıl ortaları), silindirik gövdenin genel formasyona daha hâkim olduğu örneklerdir (Resim: 18). Kemah'takinin kriptası haç plânlıdır. Konik külâhın büyük bir kısmı muhafaza edilmiştir. Kayseri'dekinin yalnız bir kubbesi mevcuttur Bunun da Kemah'taki gibi konik bir dış çatısı bulunduğu tahmin edilebilir(?). Ayrıca bu eserin gövdesi içerde onikigen prizmal yapıdadır.

Erzurum'daki Cincime Sultan türbesi ile Üç Kümbetler diye anılan türbelerden bir tanesi bu grubun birbirlerine çok benzeyen iki örneğidir (Şekil: 16). Kriptayı havi oturtmalık kısımları da olmak lâzım gelirdi. Lâkin bugün her ikisi de, gövdenin altında toprağa gömülüdür ve bu alt kısmı araştırma imkânı şimdiye kadar hasıl olmamıştır. Silindirik gövdenin dış yüzeyinde oldukça kuvvetli bir silmenin devamlı dolaştırılışıyla yalancı sağır kemerler ve böylece de tezyini cepheler teşkil edilmiştir. Dört aks üzerinde pencereleri; üç kümbetlerden biri olan eserde kuzeyde ayrıca bir kapı bulunur. Her ikisinin de içte birer mihrabı vardır. Cincime Sultan daha sadedir. Diğerinin pencere ve kapı silmelerinden başka, külâh eteği kornişi de zengindir. Bütün Erzurum türbelerinde olduğu gibi, bunların da konik külâhlarının tepesinde kürevî topuz gibi bir taş alem bulunur. İkisi de kitabesiz olan bu eserler, İlhanîler devrinde, muhtemelen XIV. yüzyılda yapılmış olmalıdır.

Hem bu grubun, hem de genellikle Anadolu türbelerinin ilgi çekici değişiklik gösteren bir örneği, Ahlat'taki 1481 tarihli Akkoyunlu Emiri Bayındırın türbesidir (Resim:19). Burada, silindirik

⁵⁵ Ali Kemalî, Erzincan Tarihi, İstanbul 1932, s. 237 - 238.

gövdenin kuzey tarafında bir kapısı bulunmakta; güney yarısı ise tıknaz sütunlara oturan dar kemerlerle bir galeri teşkil etmektedir.

Yine Akkoyunlu'lardan Zeynel Mirza'ya ait olan Hısn Keyfâ'daki türbe (XV. yüzyıl ikinci yarısı), tuğla mozayık ve çini mozayık dekorasyonu, soğan kubbesi ile çağdaş Timurlu eserlerinin Anadolu'daki bir temsilcisi gibidir. Bunun da dahili yapısı prizmalıdır (Şekil: 17).

VII — PRİZMAL GÖVDENİN YUKARDA SİLİNDİRİK YAPIYA DÖNÜŞTÜĞÜ KONİK KÜLÂHLI TÜRBELER:

Bu tip, Kayseri'deki Döner Künbet (Resim: 20) ayrı tutulursa, Erzurum'a münhasır görünmektedir (Resim: 21). Kuruluş bakımından hepsinde aynı esas tekrarlanmıştır: Kübik orturmaliğin üst köşeleri pahlanarak onikigen prizmal gövdeye geçilmiştir. Prizmanın köşelerinde çifte sütunceler veya devamlı silmelerle kurulan tezyini sağır kemerlerin üstünde gövdenin bünyesi değişerek silindirikleşmektedir. Bunun üzerine de konik külâh oturmaktadır. Döner künbet XIII. yüzyılın son çeyreğinde yapılmış olmalıdır. O takdirde bu tipin ilk örneğini teşkil eder. Bilhassa figürlü plâstikleriyle zengin dekorasyonu kendisine müstesna bir değer kazandırmaktadır.

Erzurum'daki Çifte Minareli Medresenin ana eyvanına bitişik türbe bu tipte beraber bütün Anadolu türbeleri arasında en muhteşem örneklerden biridir. Medreseyle birlikte veya ondan az sonra, XIII. yüzyıl sonlarında yapılmış olmalıdır⁵⁶. Oturtmalık yere gömülmüştür. Mumyalık kısmının dört yüzünde geniş ve derin birer sağır kemer bulunmaktadır. Doğu güney ve batı yüzlerinde bu kemerlere dar hava pencereleri açılmıştır. Kuzey yüzünde ise içten profillerle çerçevesel kapı bulunur. Buraya medrese eyvanından merdivenle

⁵⁶ Bu medresenin tarihi üzerinde, neşriyata intikal etmiş ve etmemiş çeşitli tartışmalar vardır. Bizim benimsediğimiz görüşe göre, II. Keyhüsrev'den sonra Selçuklular, Erzurum'da hâkimiyetleri pek kalmadığından, imar faaliyetinde bulunamazlardı. Medrese'nin bilhassa tezyinî özellikleri onu, XIII. yüzyıl ikinci yarısına ait Sivas medreseleri ve XIV. yüzyıl başından Erzurum Yakutiye Medresesi ile paralel duruma getiriyor. Burada ancak İlhanlı devri söz konusu olabilir. Bu da XIII. yüzyıl sonuna doğrudur. Şu halde eser bu devrede ve muhtemelen bir İlhanlı hâtonu tarafından vakfedilmiş olabilir. (İ. H. Konyalı, Erzurum Tarihi, İstanbul 1960, s. 336-360 ve R. Arık: Erzurum'da Osmanlı Öncesi Mimarlık Eserleri, basılmamış doktora tezi, Ankara 1963).

inilir. Onikigen prizmal gövdenin iç yüzlerini zengin ve kuvvetli silmelerin teşkil ettiği kemerler çerçeveler. Güneyde bu kemerlerin içinde yarım silindirik muazzam bir niş, kuzeyde ise daha zengin profillerle kuşatılan kapı bulunur. Ara akslara rasthyan dört yüzde alt alta ikişer katlı pencere nişleri ayrılmıştır. Pencere ve kapı bulunmayan sağır yüzlerde silme kemerler içinde boydan boya prizmal veya silindirik nişler meydana getirilmiştir. Kapının iki yanındaki yüzlerde basık kemerli birer kapı ile gayrimuntazam plânlı birer hücreciğe geçilir. Bunlardan ana eyvana birer küçük pencere açılmıştır. Batıdaki hücrenin kenarına bir kapı açılarak altı basamaklı bir merdivenle dışarı çıkış sağlanmıştır. Yukarda bugünkü duruma göre medrese ve türbenin dışında altıncı basamağın önünde bir sahanlık bulunur. Bu sahanlığın altında intizamsız bir intibak nişi olup, mukarnaslı kavsarası vardır (Resim: 22). İçte, yukarda, yüzleri çerçeveleyen kemerler arasındaki pandantiflerle dairevi plâna geçilir. Konsol korniş teşkil eden ve yukarı doğru kademe kademe irileşen silmeler demeti üzerinde yarım kürevî kubbe oturur. Haricen de prizma yüzeyleri zengin silmelerin teşkil ettiği kemerlerle çerçeveleşmiştir. Bu kemerler boyunca iri bir silme dolaşır ve bundan itibaren gövde silindire dönüşür, Külâh eteği çeşitli motifli bordürler, silmeler ve mukarnaslı kornişlerle kuşatılmıştır. Külâhın kepesinde topuz gibi bir taş alem vardır. İç kaplamalar yeşil damarlı mermer, dış kaplamalar düz beyaz mermer bloklar; külâh kaplaması kırmızımsı taş levhalarla yapılmıştır. Külâh yüzeyinde silmelerin teşkil ettiği üç kat yalancı kemer sırası vardır. Prizma yüzlerini çeviren kemerler, eyvana bitişme cephesinde eyvan yüksekliğinin üstünde tamamlanırlar. Bu durum, yapının medreseyle birarada tasarlandığı veya sonradan burada mevcut kontrüksüyona uydurulduğu, fakat her halükârda medreseden önce yapılmadığı keyfiyetini açıklar.

Erzurum'da 1310/11 tarihli Yakutiye Medresesinde de, ana eyvana bitişik, bu tipte bir künbet vardır. Ancak bu türbenin medreseden daha önce yapıldığını tahmin ediyoruz. Şöyle ki: Ana eyvanın kuzey yanında bir geçiş hücresi bulunmaktadır. Burada, türbenin prizmal yapısının bir köşesi ve buna birleşen iki yüzü kısmen görülebilmektedir (Şekil: 18). Geçiş hücresinin tavan ve duvarları bu köşe ve cepheleri gayri muntazam bir şekilde kesmektedir. Köşede prizma yüzeylerini kuşatan kemerlerin ayağını teşkil eden bitişik çifte sütun-

celer ile gövdeyle oturtulmuş ayıran iri silmeli kornişin, geçiş hücrelerinin tavan ve duvarlarının içinde devam ettiği, tahrip olan yerlerde farkedilebilmektedir. Bu durum, türbenin önceden mevcut olduğunu; medresenin sonradan onu da ihata edecek tarzda inşa edildiğini düşündürüyor. Ayna tonoz örtülü, kare plânlı mumyalığa medreseden merdivenle inilen bir antreden geçilmektedir.

Erzurum'da bu tipte ve birbirine çok benzeyen üç türbe daha vardır: Karanlık Künbet, Gümüşlü Künbet ve Üç Künbetlerden biri. Hepsi de müstakil künbet yapıları olan bu eserlerden Karanlık Künbet denileni, güney penceresi ve bunun karşısındaki kapısı üzerinde birer kitabe ihtiva etmektedir. Ötekiler anonimdir. Karanlık künbetin kitabeleri, okunabildiği kadarıyla Emir-ül-Kebir Sadreddin (Türkbeğ ? veya Bürkbey ? veya Berkbey ?) bin Vecih-üd-Din Tugbey ? isimlerini ve (708 H.) 1308/9 tarihini vermektedir⁵⁷. Gümüşlü Künbetle, Üç Künbetlerden bu tipe dahil olanın da XIV. yüzyılda yapıldığı tahmin edilebilir.

VIII — KÜBİK BİR GÖVDE ÜZERİNDE KÜNBET ŞEKLİNDE ÂDETÂ İKİNCİ BİR GÖVDE GİBİ ÖRTÜ SİSTEMİ OLANLAR :⁵⁸

Amasya'da XIII. yüzyılın ikinci yarısında yapıldığı tahmin edilen Gök Medrese Camii⁵⁹ denen eserin doğu duvarına bitişik türbe, bu irtibata rağmen camii bütününe dışında inşa edilmiş müstakil bir eserdir. Kübik gövde kısmı cami ile aynı yüksekliktedir. Camiye bitiştiği batı yüzünde büyük bir kemer vardır. Bu kemerin buraya sonradan yapıldığı görülmektedir. Türbeye birleştiği yerde kemer açıklığı muntazam blok taşlarla örülmüş, kareye yakın şekilde ve kemer aksında sola kayan bir geçiş açıklığı bırakılmıştır⁶⁰. Keme-

⁵⁷ İ. H. Konyalı, ay. es., s. 410-412.

⁵⁸ D. Kuban, ay. es., s. 56 da, kare planlı türbelerle mezar-kulelerinin meydana getirdiği karışık tipin XIV. yüzyıla ait olup Anadolu'yu etkilemediğini söylerken neyi kastettiğini anlıyamadık. Bizim burada söz konusu ettiğimiz tip böyle bir karışım değil midir ?

⁵⁹ Gabriel, Monuments Turcs d'Anatolie II, Paris 1934, s. 23.

⁶⁰ Gabriel, ay. es., s. 21 metinde ve Fig. 8 planda caminin doğu duvarına bitişik olarak türbeye doğru yükselen merdivene açılan kapıyla türbeye girildiğini belirtiyor. Biz bu merdivenin cami damına çıktığımızı gördük; fakat ne türbeye, ne de önündeki sağır kemere burdan bir geçiş yeri tesbit edemedik.

rin altında, mumyalığa inen bir merdiven bulunur. Mumyalık kare plânlı ve beşik tonozludur. Ziyaret hücreleri de kare plânlıdır. Güney, Kuzey ve doğu yüzlerinde büyük birer penceresi vardır. Onikigen kasnak ve üçgenler friziyle kubbeye geçilmektedir. Dıştan bu kübik yapı üzerine, kubbeyi örtecek şekilde ve hiçbir geçiş unsuru kullanılmaksızın, sekizgen prizmal yüksek bir tanbur ve onun üzerine de sekiz köşeli yıldız plânında piramidal bir külâh oturtulmuştur. Kübik yapı muntazam taşla, prizmal ikinci gövde gibi tanbur tuğla ile kurulmuştur. Sekizgen prizmanın yüzlerinde tuğla silmelerle dört köşe çerçeveler ve içlerine de sağır nişler teşkil edilmiştir. Bütün bu kısımlarda, kesme sırlı tuğla mozayiklerle zengin bir dekorasyon bulunmaktadır.

Sivas'ta (784 H.) 1347 tarihinde ölen Ertenaoğlu Şeyh Hasan Bey'in Gündük Minare denen türbesi bugün tamamen müstakil bir yapı gibi görünmekle beraber, kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerinde bitiştiği eski bir duvarın yıkıntıları vardır. Şu halde bunun da Amasya'daki gibi, bir cephesiyle başka bir yapıyla bitişen, yarı müstakil bir türbe olduğu düşünülebilir. Toprak altında kalan kriptasına girmek imkânını bulabildik. Burası sivri tonoz örtülü iki koridorun kesişmesiyle hasıl olan haç plânlı bir hücredir (Şekil: 19). Kuzey tarafında, üst kat kapısının eşiği altında bir girişi vardır fakat bugün toprağa gömülmüştür. Diğer üç tarafta birer dar pencerecik vardır. İçte güney ve doğu pencereciklerinin altında, duvarda gayet iri ve yüksek kabartma dairevi rozetler bulunur. Bunların yüzlerine yine kabartma olarak, doğudakinde bitkisel, güneydekinde geometrik örgü kompozisyonları işlenmiştir. Kübik gövdede yer alan ziyaret hücrelerinin de kuzeyde kapısı, diğer üç cephede birer penceresi vardır. İçerde pandantifler, üç katlı mukarnaslar ve yirmi kenarlı bir kaide ile kubbeye geçilmektedir. Dışta, bu kubbeyi örtecek şekilde, üçgenler frizi ile yirmi kenarlı bir kasnağa, oradan da silindirik, yüksek tanburuna geçilmiştir. Üstü bugün çirkin bir çatıyla örtülü olan bu kısmın aslı örtüsü nasıldı bilmiyoruz. Kübik kısım ve temel, taşla inşa edilmiştir. Kübik kısım dışta büyük ölçüde mermerle; yalnız üst kısmı genişçe bir bordür halinde tuğla ile kaplanmıştır. İkinci gövde durumundaki dış örtü sistemi kâmilten tuğlayla yapılmış ve tuğla mozayikle kaplanmıştır.

Bugünkü yapıları birbirine oldukça benzeyen Konya'daki Mevlâna ve Akşehir'deki Seydi Mahmut Hayran türbeleri de bu gruba

girer. Ancak her iki eserin de bugünkü yapılarının aslı hallerine uygun olup olmadığı şüphelidir.

Seydi Mahmut Hayran, İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi 193 no. da kayıtlı sandukasındaki kitabeye göre 667 H. yılında ölmüştür⁶¹. Milâdî 1269 yılını veren bu tarih civarında türbenin ilk inşasının tamamlandığı düşünülebilir. Türbe kapısının üstündeki kitabe, (812 H.) 1409/10 tarihinde Seydi Mahmut Hayran'ın torunu Seydî Muhiddin'in türbeyi tecdid ettirdiğini belirtiyor⁶². Eğer sonradan başka esaslı müdahaleler olmamışsa, bugünkü yapı 1409/10 a aittir. Bir kriptası olup olmadığı bilinmiyor. Toprak seviyesi üstünde kübik bir alt yapı üzerinde, kâmilten tuğladan, künbet gibi ikinci bir gövde görünümünde dış örtü sistemi kurulmuştur. Kübik kısım çok zedelenmiş, çirkin onarımlarla korunmuştur. Dört ayağa kurulu dört kemer bu kısmın esasını teşkil eder. Aslında da bugünkü gibi kemerler duvarla örülerek sağlaştırılmış ve böylece kapalı bir mekân meydana getirilmiş miydi; yoksa kemerler açık bırakılarak bu kısım baldaken tarzında mı kurulmuştu, bunu da kestirmek bugün için pek zordur. Her hâl-ü-kârda bu kısım bugün, karışık malzemeyle, düzensizce yapılmış köy evlerine benzemektedir. Yalnız iç örtü sistemi asli halini epey korumuştur. Karenin köşelerinden, başaşağı çift üçgenlerle onikigen plâna geçilmiştir. Bunun üzerine silindirik bir kasnak ve kubbe oturmaktadır. Dıştan bu kubbeyi örtecek şekilde, damın üzerine onaltıgen prizmal bir tanbur kurulmuştur. Tuğla profillerle, prizmanın yüzlerine dört köşe çerçeve ve sivri sağır kemerler işlenmiştir. Bu kısmın üstünde, prizmanın her yüzü üstüne birer tane rastlamak ve tepeleri içeri eğilmek üzere üçgenler frizi dolaşır. Bu frizden, her üçgenin üzerine birer tane rastlayan onaltı yarım silindirik dilimi havi kısım yükselir. Çatı nasıldı bilmiyoruz. Bugün sekizgen piramidal teneke bir örtü geçirilmiştir. Bu tuğladan ikinci gövde kısmında sırlı ve sırsız tuğla mozayikten başka devşirme çini levhalar da bulunmaktadır.

Mevlâna türbesi çok daha fazla kurcalanmıştır. Bu türbe etrafında bugün mevcut külliye, daha Mevlâna sağken, babası Bahaeddin Veled ölünce, I. Keykubad'ın emriyle yapılan mezar ile nüve-

⁶¹ İ. H. Konyalı, Akşehir Tarihi, İstanbul 1945, s. 432 - 433.

⁶² Konyalı, ay. es., s. 422 ve R. M. Meriç, Akşehir Türbe ve Mezarları, Türkiye Mecmuası V 1935, İstanbul 1936, s. 146.

sinin atıldığı ve günden güne inkişaf ederek şimdiki halini aldığı anlaşılıyor. Hatta emir Bedreddin Gühertaş'ın, eskiden sultanların gül bahçesi olan bu mevkide I. Alâeddin Keykubad emriyle Mevlâna'ya bir medrese yaptırırken, Bahaeddin Veled'in mezarı üzerine bir türbe de de inşa ettiği söylenir⁶³. Mevlâna (672 H.) 1273 yılında ölünce, babasının yanına gömülmüştür. Sonra emirlerden Alemüddin Kayser bin Abdullah'ın, Muineddin Pervane ve karısı Gürcü Hatun'un para yardımlarıyla buraya bir türbe yaptırdığı ve mimarının kimyacı Bedreddin Tebrizî olduğu da söz konusudur⁶⁴. Bu iş ne zaman yapılmıştır, bilmiyoruz⁶⁵. Karamanlılardan Mirza Halil Bey'in oğlu Alâeddin Bey (1357 - 98), Silifke seferinde, Görkes'i zaptederse ganimet ile Mevlânaya bir yeşil türbe yaptırmayı adanmış ve zaferden sonra gerçekten de yaptırmış⁶⁶. İkinci Gövde kısmı (1679 - 1705 arasında), II. Bostan Çelebi'nin postnişinliği esnasında zelzeleden yıkılmıştır. II. Sultan Mustafa'nın izniyle Amca Hüseyin Paşa, konik ve dilimli kubbeyi eski şekliyle yapmış⁶⁷. Eser II. Mahmut çağında esaslı bir tamir görmüş, yeşil çiniler, Kütahya mamûlâtı ile değiştirilmiştir⁶⁸. V. Mehmed zamanının tekrar Kütahya mamûlâtı çini kaplamalar yenilenmiştir⁶⁹. Böylece, eseri bu tipe sokmamıza sebep olan bugünkü kuruluş tarzının aslı olup olmadığını kestiremediğimiz gibi, bugün mevcut durumların hangileri orijinalin kalıntılarıdır, onu da tam olarak bilemiyoruz. Ancak kriptası ve bunun üzerinde baldaken vâri veya kapalı kare plânlı kısım ilk yapıdan kalmış olmalıdır. Kübik alt yapıdan yarım silindirik dilimleri olan ikinci gövdeye geçiş aşağı yukarı Seydî Mahmut Hayran türbesindeki gibidir.

GENEL BİÇİMDE HORIZONTAL İFÂDENİN AĞIR BASTIĞI ANA TOPLULUĞA GELİNCE : Bunlar arasında yalnız gövdesi tek bir eyvan şeklinde düzenlenmiş olanlarla, dikdörtgen plânlı, baldaken gibi türbeler bir alt grup halinde toparlanabilmekte, Amasya'da Turumtay türbesi gibi bazı eserler aşağıda görüleceği

⁶³ İ. H. Konyalı, Konya Tarihi, Konya 1964, s. 630, 632 - 634.

⁶⁴ Konyalı, ay. es., s. 635.

⁶⁵ Konyalı, ay. es., s. 636 da 1274 de tamamlandığını tahmin ediyor.

⁶⁶ Konyalı, ay. es., s. 637, 638 (Şikârî'den naklen).

⁶⁷ Konyalı, ay. es., s. 652 - 653

⁶⁸ Konyalı, ay. es., s. 654.

⁶⁹ ay. yer.

gibi, horizontal karakterleri dışında, başka yapılarla ortak olabilecek bir mimari formasyon ihtiva etmemektedirler.

GÖVDESİ TEK BİR EYVANDAN İBARET OLAN TÜRBELER :

Bu tip türbelerin sanıldığından daha fazla olduğu anlaşılıyor. En meşhur ve tipik örnekleri Konya Musallâ mezarlığındaki Gömeçhane denen türbe ile Akşehir'in Reis Bucağında Emir Yavtaş türbesidir.

Gömeçhane (Gömeç Hatun, Kız Kulesi...) denen türbenin IV. Kılıçarslan'ın karısı Gümaç Hatun'a ait olduğu söylenir.⁷⁰ Bir de medrese (dâr-ül hadis) vakfettiği anlaşılan⁷¹ bu hatunun ne zaman öldüğü, ne zaman bu türbenin yapıldığı bilinmemektedir. XIII. yüzyıl sonlarına doğru inşa ettirilmiş olduğu tahmin edilebilir. Üçte biri nisbetinde olan alt kat muntazam blok taş kaplamalıdır. Üst kat tamamen tuğlayla yapılmıştır. Dikdörtgen plân üzerine kurulu yapının alttaki mumyalığına, kuzey cephesinden merdivenle inilen bir kapıdan girilir. Basit tonoz örtülüdür. Bu kapının üstüne gelecek şekilde iki taraflı merdivenle üst kata çıkılır. Üst kat ta basit sivri tonoz örtülü bir hacimden ibaret olup, önu eyvan şeklinde açıktır. Cephe, bu eyvanın ağızını kuşatarak yanlara ve yukarı doğru binanın esas bünyesinden dışarı taşar (Resim: 23). Bu cephe ve eyvan kemeri ile en azından tonozun iç yüzünün, zengin çini mozayık dekorasyonu ihtiva ettiği, kalıntılardan anlaşılmaktadır. Bütünün üçte biri nisbetindeki alt kısım muntazam blok taş kaplamadır. Kâmilten tuğladan yapılan üst kat duvarları yukarda kale mazgalları gibi dişlerle son bulur. İki yan cephede üçgen plânlı payandalar vardır.

Reis'deki türbe de anonim denecek durumdadır. Yalnız içinde beyaz sıva üzerine kırmızı boyayla bir neshî yazı artığı görülmektedir. Burada okunabilenler, bu kabrin Emir İsfahselâr Cemaleddin Uluğ Kutluğ Yavtaş Bey'e ait olduğunu belirtiyor⁷². Kitabe orijinal midir, hangi zamana aittir ve bu bey kimdir bilmiyoruz. Türbe ilk

⁷⁰ Konyalı, ay. es., s. 604.

⁷¹ Konyalı, ay. es., s. 602.

⁷² Z. Oral ismi bizim aldığımız şekilde okumuş (S. K. Yetkin, İslâm Mimarisi, Ankara 1959, s. 208, not 79); buna mukabil, Konyalı, Akşehir Tarihi, s. 574 de "Yavaşgel"; Ferit Uğur, Gömeçhane, Konya Dergisi 9, Konya 1937, s. 566 da "Yavaş beğ" olarak okumuşlardır.

örnek için düşündüğümüz gibi XIII. yüzyıl sonlarına doğru yapılmış olabilir. Bu da aşağı yukarı aynı şekilde kurulmuştur. Yalnız alt kat kesme değil moloz taşla yapılmıştır. Bugün, üst katın tonoz örtüsüne zarf ödevi gören dış kaplamalar tahrip olduğundan, dıştan da bir tünel gibi görünmektedir.

Afyon'un Boyalı köyünde bir medrese, kuzeyinde sekizgen prizmal taş gövdeli, sekizgen piramit tuğla külâhlı Kureyş Baba denen türbe ve doğusunda taştan inşa edilmiş eyvan tarzında bir türbe bulunmaktadır. Türbenin cephesi tuğla kaplamalıdır. İki yandakilerden başka, doğu arka yüzünde de üçgen plânlı bir payandası vardır.

Amasya'da Halifet Gazi Türbesi'nin karşısında yine bu tarzda iki türbe bulunmaktadır. Birinin içinde Şad Geldi Paşa adı zikredilen 1381 tarihli bir kabir taşı bulunmuş ve türbe de bu adla anılmıştır. Kâmilten taştan yapılmış bir eserdir.

Kastamonu'da Atabey camisi karşısında bulunan, kimisinin İsa Dede, kimisinin Atabey türbesi dedikleri yapı ile yine aynı şehirde Aşıklı Sultan denen türbe de eyvan tarzında yapılmışlardır. Aşıklı Sultan'ın tarihi bilinmemesine karşı, İsa Dede türbesinin duvarında, ortadaki rakamı kırık bir tarihi ihtiva eden kitabe vardır. Burada 8?2 okunuyor. Bu, 802 den 892 ye kadar herhangi bir rakam olabilir; yani türbe milâdi 1400 ile 1487 arasında herhangi bir yılda tamamlanmış olabilir.

Kayseri'de de muntazam blok taştan yapılmış ve "Beşparmak" denen bir eyvan türbe var (Resim: 24, Şekil: 20) Bunun da anıtsal bir ön cephesi olup iki yan cephesinde gömme prizmal kuleler görünümünde, konik külâhlı birer payanda bulunmaktadır. Geniş, silmeli bordürler cepheye dörtköşe bir çerçeve teşkil etmektedir. Eyvan ağız kemeri de iki kademe hâlinde profil veren taş sıralarıyla meydana getirilmiştir. Yine kuvvetli fakat sade profilli bir korniş, yatay bir şekilde yapının dış cephelerinin orta yüksekliğinde dolaşarak, iki katın ayrımını belli ediyor. Bunun üstünde payandaların bünyesi iri profil demetlerine dönüşüyor. Eyvan ağız kemeri sonradan duvarla örülmüş, buna da basit bir kapı ve pencereler açılmıştır. Kapının önüne tek taraflı ve aynı şekilde muhdes intibamı veren bir merdivenleçikilmakta, bunun altında basit köy yapılarını andıran alt kat kapısı görünmektedir. Aslında iki taraflı ve daha zarif bir merdiven kompozisyonu olduğu düşünülebilir.

Niğde'de 1324 tarihli, Beylerbeyi denen türbe bu tipin güzel bir varyasyonunu meydana getiriyordu: Eyvan ağzı kemeri sağır tutularak, içine bir orta sütuna dayanan çifte kemer açılmıştı. (Resim: 25). Bu, bir kemerin içinde çifte kemer motifinin Beylikler ve erken Osmanlı mimarisinde yaygınlaştığı görülüyor (Niğde Ak Medrese, Bursa Muradiye camii gibi).

Muhtemelen XIV. yüzyılın ortası civarında yapılmış olan Amasya'da Sultan Mes'ud Türbesi denen yapı da bu grubun diğer bir varyasyonudur. Bunun da ön cephesi yukarı ve yanlara taşkındır. Hemen bütün bu yüzü kaplıyacak kadar geniş bir segment kemer açılmıştır Kemer açıklığının ortasına yine segment kemerli bir kapı konstrüksiyonu yerleştirilmiştir. İçerde basit tonoz örtüyü ortadan destekleyen bir takviye kemeri yapılmıştır. Kriptası hakkında bilgi edinemedik⁷³.

DİKDÖRTGEN PLÂNLİ, BALDAKEN TARZINDA TÜRBELER de geniş bir alan ve uzun bir süre içinde seyrek rastlanan eserler olmakla beraber bir dereceye kadar bir grup sayılabilirler :

Bitlis'de II. Şerefhan (1394 - 1421) adlı bir derebeyinin kızlarına âit olduğu söylenen ve "Üç Bacılar" denen yapı dikdörtgen plânlıdır. Geniş yüzlerinde ikişer, dar yüzlerinde birer sivri kemer açılmıştır. (Şekil: 21). İçerden sivri tonoz, dışardan beşik çatı ile örtülmüştür. İçerde ortasında bir takviye kemeri vardır. Tamamen muntazam blok taşla yapılmıştır. Kriptası olup olmadığı anlaşılamamıştır. Kemerleri sonradan molozla doldurulmuştur.

"Sivas Şehri" adlı eserde⁷⁴ 45 numaralı fotoğrafta "Sivas'ta bir künbet" diye belirtilen yapı da bu tarzdadır. Yalnız burada cephelere kemer açma durumu olmayıp, cepheler kemerlerden ibarettir.

Yine Sivas'ta Abdülvehab Gazi Mezarlığı'nda böyle bir türbe vardı; fakat tetkik edemedik.

Edirne'de Mimar Sinan'ın torunu (?) denen türbe ile İstanbul'da Sinan'ın bizzat kendi türbesi bu tarzın geç devre uzantıları olarak görülebilir.

⁷³ Gabriel, Monuments... II, s. 61, Fig. 42. Gerek metin, gerek planda batı duvarına yapılmış merdivenli bir geçitten mezar hücrelerine inildiğini belirtiyor. Biz bunun izini göremedik. Buna karşı güneydeki pencere planda gösterilmemiştir.

⁷⁴ İsmail Hakkı-Rıdvan Nafiz, Sivas Şehri, İstanbul 1928 - 1346, Resim 45.

Anadolu-Türk Mimarisi'nin erken devrine âit türbeleri şimdilik ancak bu şekilde tiplere ayırabiliyoruz. Bir çok eser de, seri halde uygulanmış gruplar meydana getirmeyip başlı başına birer tip ortaya koyuyor.

MÜNFERİT BAZI TIPLER :

Bu alanda önemli örnekler olarak şunlar zikredilebilir :

Erzurum'da XII. yüzyılın ikinci yarısında yapıldığını tahmin ettiğimiz SALTİK KÜNBEDİ denen yapı sekizgen prizmal bir gövdeye maliktir (Res. 26). Prizmanın cepheleri üçgen çatılarla taçlandırılmıştır. Bunun üzerine yüksekçe bir silindirik tanbur kurulmuş ve içten kubbe, dıştan konik (veya bugünkü restorasyon sonucu durumuyla sivri kubbe şeklinde) bir külâhla örtülmüştür. Gövdenin ortasına yakın yükseklikte keskin silmeli bir korniş, cephelerin ortasında yükselerek, bir orta sütuncuğa dayanan küçük çifte sağır kemerleri çerçevelemektedir. Ana akslara gelen yüzlerde bunların içine birer pencerecik açılmış, diğer dört yüzde sağır bırakılmıştır. Kuzey yüzünde bu pencereli kemerciklerin altında, yuvarlak kemer teşkil eden silmelerle çerçevesiz kapısı bulunur. Kapıdan içeri girince zemin önde alçak bırakılmış, geriye doğru üçte ikisi 70 cm. kadar bir plâtfom halinde yükseltilmiştir. Öndeki alçak kısımda bulunan bir kapaktan beş basamakla kriptaya inilir. Burası kareye yakın dikdörtgen plânlı beşik tonoz örtülü bir hücredir. Silindirik tanbur yüzeyinde prizmanın köşeleri hizasında 8 tane üçgen plânlı niş vardır. Bunların kavsaralarına kabartma figürler işlenmiştir Külâh eteğinde zengin silmeler, geometrik ve çok stilize bitkisel motiflerden mürekkep bir korniş sistemi dolaşır. Külâhın tepesinde, Erzurum türbelerinde karakteristik olan topuz alem vardır. Anlattığımız özellikleriyle tipik bir künbetten ziyade, merkezî kubbeli baptisteryum ve martiryumlar gibi bazı hristiyan yapılarını andırır.

Tercan'da, XIII. yüzyıl başlarında yapılmış olması muhtemel MAMA HATUN TÜRBESİ tek bir künbetten ibaret değildir. Dairevi plânlı bir ihata duvarı içinde, adeta üstü açık bir tavaf koridoru teşkil edilmiş, ortasına künbet kurulmuştur. Künbet tek başına da müstesna bir tip ifade etmektedir: Kübik orurtmalığın üst köşeleri pahlanarak sekizgen plâna geçilmiş, üzerine 8 cepheye tekâbül etmek üzere, yarım silindirik sekiz dilimden mürekkep gövde ve sekiz dilimli koni şeklinde külâh oturtulmuştur. İçte ve dışta

dilimlerin aralarında silindirik silmeler bulunmaktadır. İçtekiler, kubbe kilit taşına kadar devam edip orada birleşerek nervürlü bir yapı meydana getirmektedirler. Oturtmalıkta yer alan kripta, kare plânlı, basit tonoz örtülüdür. Merdivenle inilen bir kapıdan buraya girilir. Bunun üzerinde iki taraflı merdivenle çıkılan üst kat kapısı bulunur. Kuşatma duvarı giriş tarafında ön cepheyi belirtmek üzere yüksek tutulmuştur. Bu yüksek kısmın bütün dış yüzüne büyük bir portal kompozisyonu işlenmiştir. Silindirik duvarın iç yüzünde şişkin sivri kemerli 13 niş açılmıştır. Kapının sağındaki nişten bir merdivenle duvarın üstüne çıkılır. Soldaki nişte çeşme vardır. Diğer nişlerin bazılarında görülen mezarlar, bunların mezar hücreleri olduğunu gösterir. İçerde duvarın iç yüzünde avlu-koridora doğru kubbe eteği gibi bir çıkıntı dolaşır. Tamamen muntazam blok taşlarla kaplanan eser, gerek portaldeki dar yüksek nişleri, gerekse künbetin müstesna formasyonu ile doğu Anadolu ve Kafkasyanın eski bölgesel geleneklerini yansıtmaktadır⁷⁵.

Amasya'da 1309 tarihli TURUMTAY TÜRBESİ, Gök Medrese Camii'nin tam karşısındadır. İki eser sokağın iki yanında güzel bir kompozisyon teşkil ederler. Esas itibarıyla yatay dikdörtgen prizma mahiyetinde bir yapıdır. Kuzey ve güney cepheleri iki yana istinat kuleleri gibi taşıntı yapar. Ortada da bu iki uçtaki çıkıntılarla ritmik bir bağıntı kuran istinat kuleleri, doğu va batı duvarlarını destekler. Doğü yüzünün kuzey ucuna doğru bir giriş kapısı ve öndeki sahanlığa çıkan merdivenleri vardır. Ziyaret salonunun üstü sivri tonozludur. İstinat kuleleri arasına gelecek şekilde, doğu ve batı yüzlerine ikişer tane olmak üzere ve aşağı yukarı birbirinin aynı olan büyük pencereler açılmıştır. Kuzey cephesinde bunlara benzeyen bir pencere vardır. Gök Medrese Camiisine bakan güney cephesinde daha büyük bir pencere açılmış ve bu yüz, ön cephe olarak çok zengin bir şekilde değerlendirilmiştir. İçerde batı duvarına, kapının

⁷⁵ S. Eyice, İki Türk Abidesinin Mâhiyetleri Hakkında Notlar; yıllık II 1957, Ankara 1958, s. 106 - 112 adlı eserinde, s. 111 de, benzer tertiple yapılan Kayseri'deki Köşk Medresenin bir çeşit ribat olması gerektiğini ileri sürer. Şu halde iki yapı topluluğunun, plân tertibinden öteye birbiriyle pek büyük bir bağıntısı yoktur. Ayrıca, burda üzerinde durduğumuz künbet formu bakımından da, Köşk Medresedeki türbe, mükemmel bir yapı olmakla beraber sıradan bir eserdir diyebiliriz. Halbuki Mama Hatun belirttiğimiz gibi, benzeri olmayan bir tarzdadır (bk. S. K. Yetkin, Yıllık I, 1956. Ankara 1957, s. 75 v.d.).

karşısına rastlıyan bir kapıcık vardır. Buradan minare merdiveni gibi dönerek çıkan basamaklarla dama varılır⁷⁶. Mezar hücrelerinin olduğu anlaşılıyor, fakat tetkik imkânı bulamadık. Yapının damı kırma taşlarla örülmüştür, güneyden kuzeye doğru alçalan bir eğimdedir⁷⁷.

Tokat'da BULGAÇ (veya BURGAÇ) HATUN türbesi denen yapı, bir dereceye kadar Erzurum'daki Saltık Künbedi ile karşılaştırılabilir: Prizmal gövdenin cepheleri üçgen frontonlarla taçlanmakta, üzerinde silindirik bir tanbura oturan sivri külâh gibi bir kubbe yer almaktadır. (Şekil: 22, Resim: 27). Yalnız gövde burada altıgen prizmadır. Cephelerde frontonların altında gayet geniş ve yuvarlak birer sağır kemer bulunmaktadır. Kemerler, dört yapraklı yonca gibi seramikler kakılarak tezyin edilmiştir. Bugün üzengi hattından aşağıda gövde toprağa gömülü kaldığından, karakteri tam olarak anlaşılammaktadır. XIV. yüzyıldan itibaren yaygınlaşan taş ve tuğla sıralarının münavebesiyle kurulmuş duvar yapısına bakarak, bu yüzyıldan daha erken yapılmış olamayacağı düşünülebilir⁷⁸.

KÜNBET - EYVAN BİRLEŞİMİ şeklinde iki eser, Anadolu türbelerinin form repertuvarına bir yenilik katmaktadır:⁷⁹ Yozgat ilinin Çayyralan ve Çandır mevkiilerinde bulunan bu yapılar, normal sekizgen prizmal bir künbetin önüne giriş mekânı şeklinde bir eyvan eklenmesi ile teşekkül etmektedir. Bu bakımdan yukarda "sekizgen prizmal gövdeli, piramidal külâhlı grup"ta zikredilen Kayseri'deki

⁷⁶ Gabriel, ay. es., s. 59 da burdan aynı zamanda kriptaya inildiğini söylüyor. 1959 ve 1960 daki ziyaretlerimizde böyle bir ize rastlıyamadık.

⁷⁷ Gabriel, ay. es., s. 60 da dam harapken onarılmıştır diyor. Bu onarım aslına uygun yapılmış olsa gerektir.

⁷⁸ S. Eyice, Quatre édifices ou mal connus, Cahiers Archéologiques, Tome X, Paris 1959, pp. 246 - 258 (III. Un mausolée musulman (?) à décoration céramoplastique à Tokat, pp. 252 - 256). da : dekorasyonun XII. - XIV. yüzyıl arası Bizans ve Bulgar karakterine uyduğunu tesbit ediyor.

Buna karşı;

D. Kuban, ay. es. s. 51 de aynı cins dekorun Türkistan'da da bulunduğunu hatırlatıyor.

Bu hususta bk. S. Eyice, ay. es, Fig. 7 - b ve Yaralov, ay. es. CCLXX, Res. 15.

⁷⁹ Prof. Dr. F. Sümer'in Temmuz 1967 de III. Milletlerarası Türk Sanatı Kongresinde verdiği tebliğ ile bilim çevrelerine duyurup tanıttığı bu eserler henüz yayına intikal etmemiştir.

Ali Cafer türbesi ile paralel bir durumları vardır. Ancak, iki ayrı tipin, künbet ve eyvanın, hem ayrı ayrı varlığını muhafaza etmesi, hem de birleşerek tek yapı meydana getirmiş olmasıyla yaratılan etki, bizce onları ayrı bir yere koymağa değer.

Bursa'da Osmanlıların çeşitli türbeleri arasında, bilhassa ikisi önemli bir değişiklik arzettiklerinden, burada ayrı olarak zikrediyoruz: I. MURAT ve II. MURAT TÜRBELERİ, kare plânlı büyük yapılar olup, içlerinde yine kare plânlı, sütun ve kemerlerle sınırlı merkezî bir hacme sahiptirler⁸⁰. Kubbet-üs-Süleybiye'den beri rastlamadığımız böyle merkezî kubbeli ve ambulatoryumlu anıt kabirlerin, Bizans metropolü diyebileceğimiz bir yörede yeniden ortaya çıkmaları ilgi çekicidir.

MUKAYESE ve SONUÇ :

Herhangi bir gruba bağlanamayan daha birçok eser saymak mümkündür. Esasen yukarda teşkil ettiğimiz gruplara girenler de, genel yapı formu itibariyle böyle bir tasnife uyabiliyorlar. Süsleme; inşa teknik ve malzemesi; yapı formunda, gruplamayı sağlayanların yanı sıra görülen diğer bazı özellikler ve bunların birleşerek meydana getirdiği mimarî ve plâstik ifade, söz konusu süre içinde büyük bir çeşitlilik göstermektedir.

Genel olarak şunlar söylenebilir :

Sekizgen prizmal türbeler, en erken ortaya çıkan ve her bölgede, her devirde rastlanabilen yapılardır. XIII. yüzyıl sonuna kadar bunlarda ve öbür prizmal gövdeli eserlerde, dıştan tanbur yoktur; yalnız kübik yapılarda bu unsura rastlanmaktadır. Bu tipin birkaç yüzyıllık gelişmesi esnasında, (Meselâ Karaman'daki Eminüddin türbesi, Bursa'daki Yeşil türbe.. gibi) beylikler devri eserlerinde görülmeye başlanan, prizmal gövde üzerinde tanburla geçilen veya doğrudan doğruya kubbesi olan şekil; sivri külâhı zamanla elemiş; klâsik Osmanlı çağında en benimsenen tarzlardan biri olmuştur.

Konya'daki ongen prizmal II. Kılıçarslan türbesinin, kenar sayısı dışında, diğer künbedlerden büyük bir ayrılığı yoktur.

Onikigen prizmal türbelerden, Karaman'daki Alâaddin bey türbesinin gövdesi için de aynı şey söylenebilir. Yalnız bunun külâhı

⁸⁰ I. Murad Türbesi için bk. Gabriel, Bursa, s. 60 v.d. fig. 24; II. Murad Türbesi için bk. Gabriel, aynı es. S. 116, fig. 57.

müstesna bir durum arzeder. Diğer onikigen prizmal gövdeli, piramidal külâhlı türbeler, esas itibariyle tipik künbed serisine dahil olmakla beraber, Van Gölü çevresine inhisar etmektedirler. Bunların tezyinat ve işçilikleri de bölgesel karakterlerini pekiştirmektedir. Ayrıca bu bölgesel ayırımın yanısıra, XIV. yüzyıldan önce rastlanmamaları da, bunlara devir özelliği bakımından bir alt sınır koyulmasını sağlıyor.

Beşgen prizmal tek önemli yapının Ankara'daki Yürük Dede türbesi olduğunu söylemiştik.

Altıgen prizmal gövdeli yapıları yalnız orta ve batı Anadolu'da tesbit edebiliyoruz. Tokat'taki Bulgaç Hatun'un ise, kenar sayısından çok daha önemli özellikler gösteren kuruluşu ile ünik bir yapı olduğuna işaret edilmiştir. Bu bakımdan, XIV. yüzyıla ait olması muhtemel bu yapı ve Damseköy'deki Hızır Bey Türbesi ayrı tutulursa, altıgen prizmal gövdeli türbelerin XV. yüzyıldan itibaren çoğaldığı kabul edilebilir.

Kısaca, poligonol prizma tarzındaki türbeler arasında, sekiz kenarlılar adeta klâsikleşiyor. Kenar sayısı ile oynanması ve bilhassa on, oniki, ondört . . . gibi çok kenarlı yapılara eğilim, çok sonraları, Fatih Türbesi (1770), Lâleli Camiisi'ndeki türbe (1717 - 1774), Mihri Şah Sultan (1795), Şah Sultan (1800), Nakşidil Sultan (1818), türbeleri gibi Barok devir eserlerinde görülüyor.

Bir medrese bölmesi türbeye tahsis edildikten sonra, bu bölmenin, dam üstünde künbet tarzında bir örtü sistemiyle belirtilmesi usulü, Kayseri Gevher Nesibe ve Sivas I. Keykâvus türbelerine münhasır münferit bir olay olarak kalıyor. Bir dereceye kadar Cacabey türbesi bunlara benzetilebilir.

Kare prizmal gövdeli türbeler, XII. yüzyıl sonundan önce Anadolu'da görülüyorlar. XIII. yüzyıl başlarından itibaren ise, çok seyrek olmakla beraber her bölgede rastlanabilen bir tip haline geliyor.

Kübik gövdenin üst köşelerine dıştan yerleştirilmiş trompvari unsurlarla poligonol tanbur ve külâha geçme usulü; XIII. yüzyıl ikinci çeyreğinde (Tokat-Ali Tûsî 1234) ortaya çıkıp, XIV. yüzyıldan itibaren her bölgede oldukça sık görülen bir tip oluyor.

Kübik gövdenin üst köşeleri pahlanarak tanbura geçilen türbeler de, biraz daha geç ortaya çıkmakla beraber (XIII. yüzyıl son

çeyreği, Cacabey), aynı şekilde yaygınlaşıyorlar. Bunların daha bol varyasyonu yapılmıştır.

Bu son iki tip, XVI. yüzyıldan sonra pek rağbet görmüyor.

Kübik gövde üzerine doğrudan doğruya veya kasnakla geçilmiş yalınkat kubbe uygulanması, müstakil türbe yapıları olarak XIII. yüzyıl sonlarından itibaren ortaya çıkmış, bol varyasyonla, gittikçe yayılarak ve devamlı olarak benimsenmiştir.

Silindirik gövdeli türbeler XIII. yüzyıl sonlarına doğru görülmeye başlamış, Kayseri'deki Sırçalı Künbet hariç, hep doğu Anadolu bölgesinde yapılmışlardır. XV. yüzyıl bittikten sonra fazla rağbet görmemişlerdir.

Prizmal gövdenin silindire dönüştüğü türbeler, muhtemelen ilk örneğini Kayseri-Döner Künbed (XIII. yüzyıl son çeyreği) ile verdikten sonra, münhasıran Erzurum'da ve XIII. yüzyıl sonundan XIV. yüzyıl sonuna kadarki süre içinde yapılmışlardır.

Kübik bir gövde üzerinde, künbet şeklinde ikinci bir gövde karakterinde dış örtü sistemi olan ilk yapı XIII. yüzyıl son çeyreğinden Amasya Gök Medrese Camii'ne bitişik türbedir demiştik. Burada ikinci gövde kübün üstüne doğrudan doğruya oturtulmuştur. Diğer üç eser (Sivas-Güçük Minare, Akşehir-Seydi Mahmut Hayran, Konya-Mevlâna) küb ile ikinci gövde arasında bir geçiş kısmına maliktir ve buradaki metod birbirine oldukça benzemektedir. Bugünkü formlarının ilk yapılaşmalarına ait olup olmadığı kestirilemeyen Mevlâna ve Seydi Mahmut Hayran türbelerinde, ikinci gövdenin dilimli yapısı Mama Hatun'dakinden çok ayrı bir ifadeye sahip olup Anadolu'nun en değişik eserlerinden sayılırlar. Bu gruba girebilecek başka bir eseri de Anadolu'da tanımıyoruz.

Tek eyvandan ibaret gövdesi olan türbeler, XIII. yüzyıl sonlarına doğru ortaya çıkmakta ve muhtemelen XIV. yüzyıl bittikten sonra azalıp kaybolmaktadırlar. Ayrıca Orta Anadolu'ya münhasır bir tip meydana getirdiklerine de işaret etmek isteriz.

Dikdörtgen plânlı ve kemerlerle baldaken görünüşü kazanan türbelere, tanıdığımız kadarıyla pek az ve birbirinden çok uzak bölgelerde, farklı kuruluşlarda eserler olarak rastlanıyor. Bu bakımdan, bunlara münferit eserler gözüyle de bakılabilir.

Anadolu türbelerinin büyük bir kısmı taştan yapılmıştır. Duvarlar çoğu kere, iç ve dışta muntazam kesme taşla kaplanan moloz

dolgularla kurulmuştur. Bilhassa ilk örneklerde malzemenin taş olması (Divriği Sitte Melik, Amasya Halifet Gazi . . . gibi) dikkat çekicidir. XII. yüzyıl sonu, XIII. yüzyıl başından itibaren (Kemah-Mengücek Gazi, Aksaray-Ervah Mezarlığında bugün yok olan türbe, Niksar Kırk Kızlar, Pınarbaşı Melik Gazi gibi) tuğla malzemeyle yapılan ve süslenen eserler görülmeye başlar. Bunlar taşla yapılardan sayıca çok daha az olmakla beraber, her zaman görülebilen eserlerdir. Tesbit edebildiğimiz kadarı ile, Kemah'taki gibi bir iki örnek hariç, doğu Anadolu'da rastlanmamakta bilhassa Orta Anadolu'da yoğun olarak bulunmaktadırlar. Üstünde durulacak bir husus da, tuğla türbelerin (hatta umumiyetle tuğla inşaatın) XIII. yüzyıl ortasından itibaren arttığıdır. Bu durum İlhanî istilâsıyla ilgili olabilir. Silindirik olan ve prizmal gövdenin silindire dönüştüğü yapılarda Hasan Keyf'deki Zeynel türbesi hariç hiç tuğlaya rastlanmamaktadır. Yine orta ve batı Anadolu'da, XIV. yüzyıldan itibaren, taş ve tuğla sıralarının nöbetleşmesiyle duvar kuruluşu yaygınlaşır.

XIII. yüzyıl ortalarına kadar genel olarak, bilhassa taş türbelerinde sadelik hakimdir. Bütün dekorasyon esas itibariyle giriş kısmında toplanmıştır. Yalnız tuğla türbelerde, tezyinatın diğer yüzlere de dengeli bir şekilde yayıldığı oluyor.

Taş tezyinat, bilhassa işleniş bakımından, Kayseri'de, Erzurum'da, Van Gölü çevresinde merkezleşen lokal özellikler gösteriyor. Erzurum ve Van Gölü çevresi türbeleri birbirlerine daha yakın olup, doğu Anadolu'nun oldukça ayrı gelenekleri olduğunu düşündürüyorlar. Bu, en çok Erzurum türbelerinde hissedilmektedir. Kale Mescidi kubbesinin dış örtü sisteminin künbed şeklindeki kuruluşu da katılarak, bu eserleri Ani'de merkezleşen Ermeni yapılarıyla ilgili görmemek imkânsızdır (Resim: 50). Orta Anadolu'da ise, meselâ Konya'daki II. Kılıçarslan türbesi portal ve pencerelerindeki dentikül bordürleri (Resim: 11), Aşık Paşa türbesinin mermer portalı (Resim: 27), yine Konya Alâaddin Camisi avlusundaki bitmemiş türbenin mermer cephesi, bilhassa sütun başlıkları; Efes-Selçuk künbedi, İznik-Bursa türbeleri gibi batı Anadolu Beyliklerine ait eserlerdeki taş-tuğla münavebesi gibi özellikler, antik ve bizanslı geleneklerin etkisini yansıtmaktadırlar. Batı Anadolu'da bilhassa yalınkat kubbeli türbelerde kuruluşta da Bizans formlarıyla alışveriş daha çok hissediliyor.

Tuğla tezyinatta esas itibariyle, daha önce İran'da kurulup yerleşmiş üslûplar biraz daha sadeleşerek devam etmekte; Batı Anadolu'da, Bizans üslûbundan alınan ilhamlar da işe karışmaktadır.

Türbelerde figürlü plâstikleri muhtevi dekorasyona, Patnos'taki (XV. yüzyıldan ?) anonim künbed, Erzurum Saltuk Künbedi, Niğde-Hüdavend Hatun türbesi, Kayseri-Döner Künbed, Ilgın'da Saadettin İsa türbesi gibi çeşitli bölgelerdeki, çeşitli tarihlerden eserlerde rastlanmaktadır. Ancak, gerek malzeme, gerek tezyinat ve motifler üzerine söylenebilecek şeyler, Anadolu'da yalnız türbeler için değil, diğer yapılar için de geçerli olabilir. Bu bakımdan mimarî tezyinatın genel tarihî seyrine bağlıdırlar. Yapı formu dışında türbelere münhasır dekoratif özellik olarak zikredilebilecek tek husus, kabartma veya sathi tekniklerle meydana getirilen, yalancı kemer sıralarının cephe unsurlanması ve süslenmesini sağlığıdır (Erzurum, Ahlat künbedlerinde olduğu gibi).

Görülüyor ki, İran'dan Anadolu'ya geçen Türkler burada mimarî faaliyete başladıklarında, ilk uyguladıkları formlar, hemen İran'da billûrlaşmış tipler olmuyor. Ayrıca müşterek sayılabilecek tiplere XIII. yüzyıla kadar iki ülkede gösterilen rağbet pek farklı ölçüde kendisini gösteriyor. Meselâ Anadolu'da çok yaygın olan sekizgen prizmal yapılar, İran'da hem seyrek, hem de çoğunlukla batı bölgesinde bulunurlar. Mezar kulesi denebilecek türbelere Anadolu'da pek rastlamıyoruz. Ongen prizmal İran türbelerinin zenginliğine ve nisbeten daha fazla sayıda olmasına karşılık, Anadolu'daki tek örnek (aynı çağdan II. Kılıçarslan türbesi) çok sade bir yapıdır. Onikigen prizmal türbeler Anadolu'da daha geç devirlerde ortaya çıkmakla beraber, daha çok tutunmuş ve İran'dakilerle kenar sayısından başka bir benzerliği olmamıştır. Kübik gövde üzerinde sivri külâh veya kubbe şeklinde örtü sistemi olan yapılar, İran'dakilerden çok daha sade görünüştedirler. Ayrıca İsmail Sâmânî'de görülen, muhteşem ve galerilerle maskelenmiş geçiş sistemi olan tip, Anadolu'da hiç uygulanmamıştır. Kulesel mezarlar gibi, bu tipte de, Merv'deki Sultan Sencer türbesine benzer *colossal* ölçüde ve girift örtü sistemi olan yapılar Anadolu'ya yabancı kalıyor. Buna mukabil, Anadolu'daki, kübik gövdenin üst köşeleri pahlanarak tanbura geçilen tipi de İran'da göremiyoruz. Maraş Taş Medrese'deki türbe gibi, kare piramit külâhlı örnek, tek te olsa Anadolu'ya mahsustur.

Bildiğimiz kadarıyla, İran'da altıgen prizmal türbenin tesbit edilemediği anlaşılıyor. Beşgen prizmal yapıda tanıdığımız İran Türbesi, İsfahan'da 1630 yılından Baba Rükneddin adlı eserdir. Anadolu'da tanıdığımız örnek (Ankara-Yürük Dede) bundan daha önce yapılmış olsa gerektir. Baba Rükneddin türbesinin önündeki eyvan ve abidevi kuruluşu, Ankara'dakiyle kıyaslanamaz.

İran'da Anadolu'ya nazaran daha çok benimsendiği anlaşılan kare prizmal türbelerin Anadolu'daki en yakın paralelleri Pınarbaşı-Melik Gazi ve Konya - Hoca Cihan yolunda Mursaman türbeleridir. Ahlat-Şeyh Necmettin türbesinin üst kısmı harap olduğundan bir mukayese yapılamamaktadır. Koççağz-Dulgadıroğlu Süleyman Bey türbesi Anadolu'ya has bir yapı olup kare prizmal dış kuruluşundan sarfinazar bir benzeri görülemiyor (Resim: 19).

Silindirik türbeler İran'da Selçuklu öncesi çağından beri tanındığı halde (Râtân Nikâ 1016 - 1021, Rezget 1009 - 1010... gibi), Anadolu'da XIII. yüzyıl sonunda ortaya çıkıp kısa ömürlü bir tip oluyor. Prizmal gövdenin silindire dönüştüğü tip İran'da hiç görülüyor.

Anadolu'da XIII. yüzyıl sonlarına doğru ortaya çıkan tek eyvandan ibaret türbelerin, İran'da bir dereceye kadar paraleli sayılabilecek tek örnek 1303 tarihli, İsfahan yakınında Lincân'da Pîr-i Bekran türbesidir. Bugünkü hali 1313 e ait olması gereken bu eser, Anadolu'dakiler gibi basit bir eyvandan ibaret olmayıp, muazzam eyvanın gerisine eklenmiş lâhit hücreleriyle daha komplike bir yapıdır⁸¹.

Buna karşılık, müstakil eyvan-künbet birleşimi şeklindeki eserlerin İran'da daha çok, hiç değilse daha anıtsal uygulandıkları söylenebilir.

Yarım silindirik dilimli künbetler, sivri payeli Günbed-i Kâbus ve Rey'deki Tuğrul'a ait olduğu söylenen türbe hesaba katılmazsa, İran'da XIII. yüzyıl sonlarında ortaya çıkıyorlar⁸². Anadolu'da bir dereceye kadar bunlarla kıyaslanabilecek iki eser vardır : Konya

⁸¹ Türbe yapısına sonradan ilâve edildiği anlaşılan eyvan, dış görünüş itibariyle söz konusu Anadolu türbeleriyle kıyaslanıyor. Ölçü ve fonksiyon bakımından Anadolu örneklerinden ayrılan bu yapının çeşitli kuruluş safhaları geçirdiği, bugünkü hâlini esas itibariyle XIV. yüzyılda aldığı anlaşılıyor. (D. Wilber, The Architecture of Islamic Iran, Princeton 1955, s. 121-124).

⁸² E. Diez, Churasanische Baudenkmäler, Berlin 1918, s. 43, 107, 109.

Mevlâna ve Akşehir Seydi Mahmut Hayran türbeleri. Bunlar başlı başına dilimli bir gövdeden ibaret olmayıp, kübik gövde üzerinde ikinci gövde durumundaki tanburları söz konusu tipte bağıntılıdır.

İran'da baldaken tarzında türbe tesbit edemedik.

İran'da örtü sistemi olarak, kasnaklı, soğanımsı kubbe-külâh arası çatılar, sivri külâh kadar yaygındır. Bunlar Anadolu'da istisnaî olarak uygulanmışlardır. (Hasan Keyf'te Zeynel türbesi gibi). Karaman'daki Alâaddin Bey türbesinin dilimli koni şeklindeki örtüsü, Meşhed'deki Mil-i Âhengân türbesindekiyle paraleldir denebilir⁸³.

Anadolu'daki, toprak üstünde yükselen, üst köşeleri pahlanarak gövdeye geçilen kübik oturtmalık tipini İran'da göremediğimizi de son olarak kaydetmeliyiz.

Bu konuyu özet olarak şöyle bağlayabiliriz :

Diğer yapı türleriyle birlikte bu devrin genel mimarisi için olduğu gibi, diğer sanat ve kültür alanlarında da görülen bu çok değişken genel manzara, Anadolu'da oluşan yeni Türk toplumunun siyasî ve sosyal hayatının gelişmesine paralel bir karakterdedir. Meselâ, İran'da da oldukça zengin bir form çeşitliliği bulunmakla beraber, hiç bir devirden, hiç bir İran yapısı için, "bu pek âlâ bir Anadolu yapısı da olabilirdi" denilemiyor. Aynı şekilde Türk fethinden önceki hiç bir Anadolu yapısında da, bir Türk eseri olabileceğini düşündürecek özellikler göremiyoruz. Fakat erken Anadolu Türk mimarisinde Malatya Ulu camisi, Mengücek, Ervah, Pınarbaşı türbeleri gibi birçok eserin İran'daki geleneklerin devamı denebilecek hususiyetleri vardır. Yine, Saltuk Künbedi, Erzurum'daki İlhanî künbedleri, İznik ve Bursa'daki Osmanlı Beyliği yapıları gibi birçok eserlerde Anadolu'nun Türk-öncesi gelenekleri hâkim durumdadır. Konya Alâaddin, Mama Hatun gibi bir çoğunda da yeni senteze katılan yerli ve ithal edilen unsurlar ayrı ayrı müşahade edilebilmektedir. Anadolu toplumu, zamanla Osmanlı idaresi çağında homojenliğe kavuştukça, Anadolu Türk mimarisinde de ayıklanma artarak birlik doğmuş, bir hâkim stil meydana gelmiştir. Klâsik Osmanlı mimarisi, bu varışın ifadesidir. Tabî ki, bazı muhafazakâr yörelerde eski gelenekler XVIII. yüzyıla kadar da devam etmiştir.

⁸³ A. Godard, *Athar-é Iran IV/1* 1949, s. 137-142, Fig. 120.

"TÜRBE" FORMS IN EARLY ANATOLIAN - TURKISH ARCHITECTURE

M. OLUŞ ARIK

In Anatolia, a türbe complete in its elements, consists of the following: a basement containing the Crypt, a space above it containing the symbolic sarcophagus, the shaft, and the super-structure. The basement which is sometimes called the "mummery" (mumyalık) since the bodies are usually mummified, remains below ground. Its outer form, related to the part above it, is either rectangular or cubical, the cubical one being the more common. In the interior, they may be again rectangular, cubical even in cross form in some cases. They are covered with barrel or cloister vault and sometimes-though rarely- with a low dome.

The shaft can be in numerous forms and the superstructure is designed to suit the shaft. The monumental character of the türbes find their expression especially in this element. It also is the main item under which the türbes are classified.

Our classification of the Anatolian türbe includes only individual buildings, or those which make part of a building but are distinguished by individual türbe characteristics. The cases which give the function of a türbe to any of the spaces of another building without showing special türbe treatment, is beyond the scope of this article. The classification is done in chronological order according to the appearance of the various types, giving only the most important examples of the various types and their variations.

It is possible to classify the Anatolian türbes as those, predominantly, horizontal and those vertical. Although there are examples where horizontality and verticality are in balance, they belong to the subgroups of the two main types due to their construction.

The VERTICALLY DESIGNED TÜRBE can be further grouped as :

- 1 — Those with polygonal shafts and pyramidal caps :
 - a. Those with octagonal shafts and octagonal pyramid caps :